

00
17-163

Читальный зал

Код книги: 17-163
Физический

АЗƏРБАЙҘАН ССР ЭЛМЛƏР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХƏБƏРЛƏРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 3

МАРТ

1949

АЗƏРБАЙҘАН ССР ЭА НƏШРИЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКИ-БАКУ

Я. Б. КАДЫМОВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ТЕОРИИ ЭЛЕКТРОПРИВОДА СТАНКОВ-КАЧАЛОК

В литературе отсутствует выражение коэффициента формы кривой моментов на валу электродвигателя станков-качалок в аналитической форме, учитывающего основные факторы системы и дающего возможность анализировать вопросы уравнивания станков-качалок и определить требуемую мощность электродвигателя. Имеющиеся в литературе выражения среднеквадратичного момента носят эмпирический характер (1) или же они выведены при допущении постоянства угловой скорости на валу электродвигателя ($\omega = \text{const}$) (2, 3).

Настоящая работа является продолжением работы, опубликованной в „Известиях АН Азерб. ССР“ № 1 за 1949 г. „Уточненные выражения статического момента и момента инерции станков-качалок“. Обе работы выполнены в лаборатории электропривода нефтяной промышленности Энергетического института Академии наук Азербайджанской ССР под руководством канд. техн. наук доцента К. Н. Кулизаде.

В настоящей статье выводится выражение коэффициента формы кривой в аналитической форме, а также рассматриваются следующие вопросы:

- использование прямолинейной характеристики для выражения момента двигателя станка-качалки в функции скольжения;
- использование среднеквадратичного значения момента при определении мощности электродвигателя;
- применение двигателей с повышенным скольжением для станков-качалок с точки зрения энергетических потерь.

Выражение квадратичного момента на валу электродвигателя станков-качалок

Для определения момента на валу электродвигателя в зависимости от времени пользуемся уравнением движения электропривода

$$M_g = \frac{1}{i} M_{ст(\varphi)} + J_{(\varphi)} \frac{\omega}{i^2} \frac{d\omega}{d\alpha} + \frac{\omega^2}{2i^2} \frac{dJ_{(\varphi)}}{d\alpha} \quad (1)$$

где M_g — вращающий момент электродвигателя;
 $M_{ст(\varphi)}$ — статический момент на валу кривошипа;
 $J_{(\varphi)}$ — момент инерции всей системы станка-качалки, приведенный к валу кривошипа;

α —угол поворота ротора электродвигателя;

φ —угол поворота кривошипного вала;

ω —угловая скорость двигателя;

i —передаточное число $i = \frac{\omega_{\text{ср}}}{\omega_k}$;

ω_k —угловая скорость кривошипного вала, соответствующая определенному числу качаний балансира;

$\omega_{\text{ср}}$ —средняя угловая скорость двигателя.

Так как

$$\frac{dJ_{(\varphi)}}{d\alpha} = F_{(\varphi)} \frac{d\varphi}{d\alpha} = \frac{F_{(\varphi)}}{i} \quad (2)$$

то уравнение движения электропривода для станков-качалок примет вид:

$$M_k = \frac{M_{\text{ст}(\varphi)}}{i} + \frac{J_{(\varphi)}}{i^2} \omega \frac{d\omega}{d\alpha} + \frac{\omega^2}{2i^3} F_{(\varphi)} \quad (3)$$

Значение статического момента на основании выведенной ранее формулы (Л. 4) равно:

$$M_{\text{ст}(\varphi)} = a_0 \left[1 + \sum_1^n (a_k \sin k\varphi + b_k \cos k\varphi) \right] \quad (4)$$

где коэффициенты a_k и b_k вычисляются по известным параметрам системы.

Значение момента инерции определяется следующей формулой (4):

$$J = \frac{C_1 + C_2}{2} \left(\sin \varphi - \frac{\alpha}{2} \sin 2\varphi \right)^2 + \frac{4(C_1 - C_2)}{\pi} \sum_1^n \left(\frac{1}{n(n^2 - 1)} + \frac{\alpha}{n(n^2 - 16)} \right) \sin \frac{(n+1)\varphi}{2} - \frac{4(C_1 - C_2)}{\pi} \sum \frac{\sin \frac{n+2}{2}\varphi}{(n^2 - 9)(n^2 - 1)} \quad (5)$$

Значение момента асинхронного двигателя на основании уравнения Клосса определяется:

$$M = \frac{M_k(2 + aS_k)}{\frac{S}{S_k} + \frac{S_k}{S} + aS_k} \quad (6)$$

где

$$a = \frac{2r_1}{r_2'}$$

Подставляя выражения 4, 5 и 6 в уравнение 3, получим нелинейное уравнение с переменными коэффициентами, решение которого возможно либо методами приближенного вычисления, либо графоаналитическими методами. Такие решения оказываются весьма громоздкими для практических расчетов различных режимов работы станков-качалок.

Для решения уравнения 3 его необходимо привести к линейному виду. Для этого сделаем некоторые допущения.

Уравнения Клосса аппроксимируем в интервале рабочей части характеристики.

При этом возможны два вида аппроксимации:

$$M = \frac{M_n \cdot m}{S_n} \left(1 - \frac{\omega}{\omega_0} \right) \quad (7)$$

$$M = \frac{M_n \cdot m}{S_n(2-nS_n)} \left[1 - \left(\frac{\omega}{\omega_0} \right)^2 \right] \quad (8)$$

где S_n —нелинейное скольжение двигателя;

M_n —номинальный момент электродвигателя.

$$m = \frac{M_m}{M_n} \cdot \frac{S_n}{S_m}$$

$$n = \frac{S_m}{S_n}$$

где M_m —значение момента в установившейся части характеристики, через которую проходит парабола;

S_m —скольжение соответствующей M_m .

В первом случае для приведения уравнения 3 к линейному виду достаточно ω принять постоянным и равным $\omega_{\text{ср}} = \omega_0(1 - \mu S_n)$, где μ представляет собою отношение среднего значения мощности к номинальному значению мощности электродвигателя. Такое допущение возможно, ибо ω колеблется по отношению к своему среднему значению не в больших интервалах.

Далее принимаем: $\varphi = \omega_k t$.

Таким образом при аппроксимации уравнением 7 и после принятых допущений уравнение 3 примет вид:

$$M = \frac{M_{\text{ст}}(\omega_k t)}{i} - \frac{J(\omega_k t) S_n \omega_0}{i^2 M_n} \frac{dM}{dt} + \frac{\omega_{\text{ср}}^2}{2i^3} F(\omega_k t) \quad (9)$$

При аппроксимации по формуле 8 уравнение 3 примет вид:

$$M = \frac{M_{\text{ст}(\varphi)}}{i} - \frac{J_{(\varphi)} S_n \omega_0^2 (2-nS_n)}{i^3 M_n \cdot m} \frac{dM}{d\varphi} + \frac{1}{2i^3} \left[\omega_0^2 - \frac{M S_n (2-nS_n) \omega_0^2}{M_n \cdot m} \right] \cdot F(\varphi) \quad (10)$$

Принимая, что момент на валу электродвигателя есть некоторая периодическая функция с периодом подставляем выражение момента в виде ряда Фурье в уравнение 3.

Значение коэффициента ряда Фурье находим по формулам:

$$A_0 = \frac{1}{T} \int_0^T f(\omega_k t) dt$$

$$A_k = \frac{2}{T} \int_0^T f(\omega_k t) \sin k\omega_k t dt$$

$$B_k = \frac{2}{T} \int_0^T f(\omega_k t) \cos k\omega_k t dt$$

Так как указанными формулами коэффициенты определяются в неявной форме, то получаем систему n уравнений с n неизвестными.

Решая эти уравнения в общем виде для момента на валу электродвигателя, получим следующее выражение:

$$M = M_{cp} \left[1 + \sum_1^n A_1 \sin(i\varphi + \psi_1) \right] \quad (11)$$

Выражения коэффициентов A_k и B_k , ввиду их громоздкости, в настоящей статье не приводим. Но анализ этих коэффициентов показал, что для определения коэффициента формы кривой можно ограничиться только первыми двумя гармониками; при этом погрешность, получаемая при таком допущении, не будет превышать 5%. Ниже приводим окончательное выражение коэффициента формы кривой с учетом первых двух гармоник

$$f = \sqrt{1 + \frac{\frac{1}{2} \left\{ \left(a_1 + \frac{\pi \alpha \kappa S^2 \omega_k^2}{2 S_0} \right)^2 + \left(b_1 - 0,03 \frac{S \omega_k}{S_0} \right)^2 \right\}}{1 + Z^2} + \frac{\frac{1}{2} \left\{ \left(\frac{\pi \kappa \omega_k^2 \cdot S^2}{S_0} - a_2 \right)^2 + b_2^2 \right\}}{1 + 4 Z^2}} \quad (12)$$

где

$$a_1 = \frac{\pi (P_{шт} + 0,5 P_{ж} - x) S}{P_{ж} \cdot S_0} \quad (13)$$

где $P_{шт}$ — вес штанг;

$P_{ж}$ — вес жидкости;

X — общий вес контргрузов (балансирного и роторного), приведенный к головке балансира;

S — длина хода;

S_0 — путь, пройденный плунжером.

$$K = \frac{P_{шт} + 0,5 P_{ж} + \left(\frac{c}{\kappa_1} \right) P_6}{P_{ж}} \quad (14)$$

где P_6 — вес балансирного противовеса;

C — расстояние от центра тяжести балансирного противовеса до точки качания балансира;

κ_1 — расстояние от головки балансира до точки качания балансира;

$\alpha = \frac{r}{l}$ — отношение радиуса кривошипа к длине шатуна;

b_1 — коэффициент, зависящий от удлинения штанг для рекомендуемых режимов помпирования $b_1 = 0,16 - 0,18$;

b_2 — коэффициент, зависящий от удлинения штанг для рекомендуемых режимов помпирования $b_2 = 0,67 - 0,79$.

Уточненные значения коэффициентов b_1 и b_2 могут быть определены по формулам (Л. 4):

$$a_2 = \frac{\pi \left(P_{шт} + 0,5 P_{ж} - \frac{C}{\kappa_1} P_6 \right) \cdot \alpha}{2 P_{ж}} - C_2 \quad (15)$$

где C_2 — коэффициент, зависящий от удлинения штанг для рекомендуемых режимов

$$C_2 = 0 - 0,14 \quad C_2 \cong 0$$

Для первого случая аппроксимации коэффициент z определяется по формуле:

$$Z_1 = \frac{\tau (1 - S_{II}) \cdot S_{II}}{(1 - \mu S_{II})^2} \cong \tau S_{II} \quad (16)$$

Для второго случая аппроксимации коэффициент определяется по формуле:

$$Z_2 = \frac{\tau S_{II} (2 - S_{II}) (1 - S_{II}) \cdot m}{(1 - \mu S_{II})^2} \cong \tau S_{II} \cdot m \quad (17)$$

Коэффициент τ в выражениях 16, 17 имеет следующий вид:

$$\tau = \frac{\left(I_{пост} + \frac{I_1}{2} \right) \omega_k^3}{P_{II}} \quad (18)$$

$$I_1 = \frac{\left[P_{шт} + \left(\frac{C}{\kappa_1} \right)^2 P_6 + 0,5 P_{ж} \right] S^2}{4 g} \quad (19)$$

где $I_{пост}$ — постоянная слагаемая, момента инерции, приведенной к валу кривошипа;

$\left(I_{пост} + \frac{I_1}{2} \right) \omega_k^3$ — определяет среднюю мощность, обуславливаемую работой маховых масс станка-качалки.

Выражения 16 и 17 показывают, что при $m=1$ уравнения 9 и 10 дают одно и то же значение.

Отношение $\left(I_{пост} + \frac{I_1}{2} \right) \cdot \omega_k^3$ к номинальной мощности электродвигателя будем называть степенью динамической загрузки.

Перейдем к анализу вопроса уравнивания. Примем в качестве критерия уравнивания станка-качалки минимум коэффициента формы кривой. В данном случае, как видно из формулы 12, коэффициент формы приобретает значение единицы, когда третьи члены подкоренного выражения равны нулю. Последние могут равняться нулю, когда либо числители равны нулю, либо знаменатели равны бесконечности.

Рассмотрим первый случай, когда числитель второго члена равен нулю.

$$\left(a_1 + \frac{\pi \alpha \kappa S^2 \omega_k^2}{2 S_0} \right)^2 + \left(b_1 - 0,03 \frac{\omega_k^2 S^2}{S_0} \right)^2 = 0 \quad (20)$$

Подставляя значения a_1 , b_1 и κ и принимая $\alpha = 0,24$, находим:

$$x = \left(P_{шт} + 0,5 P_{ж} \right) \left[1 + \left(1 + \frac{P_6 \left(\frac{C}{\kappa_1} \right)^2}{0,5 P_{ж} + P_{шт}} \right) \cdot 0,003 \omega_k^2 S \right] + j(0,05 - 0,01 \omega_k^2 S) P_{ж} \quad (21)$$

При числе качаний $n_k = 18$ в мин. $S = 1,5$ м $\omega_k^2 = 5$.
Поэтому можно принять $x \cong P_{шт} + 0,5 P_{ж}$, как и в элементарной теории станка-качалки.

Теперь рассмотрим второй случай, когда числитель третьего члена равен нулю.

$$\text{Тогда } b_2^2 + \left(\frac{\kappa \omega_k^2 S^2}{S_0} - a_2 \right)^2 = 0 \quad (22)$$

Это равенство справедливо, во-первых, когда $b_2 = 0$, так как $b_2 = 0,7$, $b_2^2 = 0,5$ (поэтому для того, чтобы $b_2 = 0$ необходимо иметь контргруз, вращающийся с двойной угловой скоростью) и, во-вторых, когда $\frac{\kappa \omega_k^2 S^2}{S_0} - a_2 = 0$.

Подставляя значения a_2 и κ получим:

$$P_6 = \frac{(P_{шт} + 0,5 P_{ж}) \left(\alpha - \frac{S \omega_k^2}{2g} \right) - 0,3 C_2 P_{ж}}{\left(\frac{C}{\kappa_1} \right)^2 \frac{S \omega_k^2}{2g} + \left(\frac{C}{\kappa_1} \right) \alpha} \quad (23)$$

$$\text{где } \alpha = \frac{r}{l}$$

В пределах рекомендуемых режимов $C_2 \cong 0$.

Тогда

$$P_6 = \frac{(P_{шт} + 0,5 P_{ж}) \left(\alpha - \frac{S \omega_k^2}{2g} \right)}{\left(\frac{C}{\kappa_1} \right)^2 \frac{S \omega_k^2}{2g} + \left(\frac{C}{\kappa_1} \right) \alpha} \quad (24)$$

Из выражения видно, что P_6 приобретает отрицательное значение, когда $\alpha < \frac{S \omega_k^2}{2g}$, т. е. в этом случае балансирный противогруз не следует применять. Иными словами, при несовершенном станке-качалке следует применять балансирный противогруз, определяя величину балансирного противогруза по формуле 24, и, наоборот, при большем числе качаний и длине хода следует уравновесить станок-качалку при помощи противогруза, вращающегося с двойной угловой скоростью. В этом случае при чисто роторном уравновешивании величина контргруза определяется по следующей формуле:

$$P_{гр2} = (P_{шт} + 0,5 P_{ж}) \left(0,025 \omega_k^2 S + \frac{\alpha}{2} \right) + 0,22 P_{ж} \quad (25)$$

или

$$P_{гр2} = a' + jb'$$

Абсолютная величина контргруза равна:

$$P_{гр2} = \sqrt{(a')^2 + (b')^2} \quad (26)$$

Тангенс угла заклинивания контргруза

$$\text{tg} \alpha = \frac{b'}{a'} \quad (27)$$

Рассмотрим случай, когда

$$Z = \frac{\left(I_{пост} + \frac{I_1}{2} \right) \omega_k^3 S_{II}}{P_{II}} = \infty \quad (28)$$

Увеличение Z может быть произведено или увеличением S_{II} , т. е. применением двигателя с повышенным скольжением или увеличением момента инерции всей системы, увеличением числа качаний или же подбором двигателя, соответствующего данному режиму.

Формула (12) может быть написана в виде:

$$f = \sqrt{1 + \frac{b}{1+Z^2} + \frac{a}{1+4Z^2}}$$

И, наконец, при $b=0$, т. е. при полном роторном уравновешивании

$$f = \sqrt{1 + \frac{a}{1+4Z^2}}$$

Ниже даны кривые, позволяющие определить коэффициент формы кривой при $b=0$ (полное уравновешивание) и $b=1$ (100% неуравновешенность). Задаваясь f и определяя τ при заданном S_{II} (или определяя S_{II} при заданном τ), можем определить величину махового момента для отдельных режимов помпирования.

Как видно из формулы 12, уменьшение коэффициента формы кривой в зависимости от величины маховых масс представляет задачу неопределенную, ибо увеличение маховых масс ведет к уменьшению коэффициента формы кривой моментов (при бесконечно большой величине маховых масс коэффициент формы кривой равен единице). Однако чрезмерно большие величины маховых масс ограничиваются как конструктивными возможностями, так и условиями пуска.

Пользуясь уравнением 12, можно определить величину f , которая будет зависеть при данном режиме от величины маховых масс системы и от скольжения электродвигателя даже при неуравновешенных станках-качалках.

Для облегчения расчетов выбора наиболее выгодного соотношения между a и b можно пользоваться кривыми $f = \psi(S_{II})$ при заданных a и b (т. е. при заданном режиме), что позволит определить величину маховика и номинального скольжения. Таким образом, уравнение 12 со всей наглядностью показывает, что можно уравновесить станок-качалку при помощи динамического уравновешивания, т. е. уменьшить коэффициент формы кривой выбором соответствующей величины маховых масс и номинального скольжения.

В работе глубоконасосной скважины наблюдается, в течение даже суток, изменение режима скважины и нарушение уравновешенности станка-качалки. Нарушение уравновешивания зачастую приводит к нежелательным отрицательным моментам на валу. Такие режимы работы являются наиболее неблагоприятными, так как перемена знака момента на кривошипе вредно отражается на механической части передачи станка и излишне нагружает двигатель. В этих случаях было бы весьма желательным динамическое уравновешивание станков-качалок; поэтому в скважинах, где режим меняется часто, кроме статического уравновешивания желательно применение и динамического. Расчет величины номинального скольжения и маховика можно делать на основании формулы 28, задаваясь определенными значениями

ми коэффициента неуравновешенности. Но при этом нужно учесть, что величина маховика ограничивается пусковыми условиями.

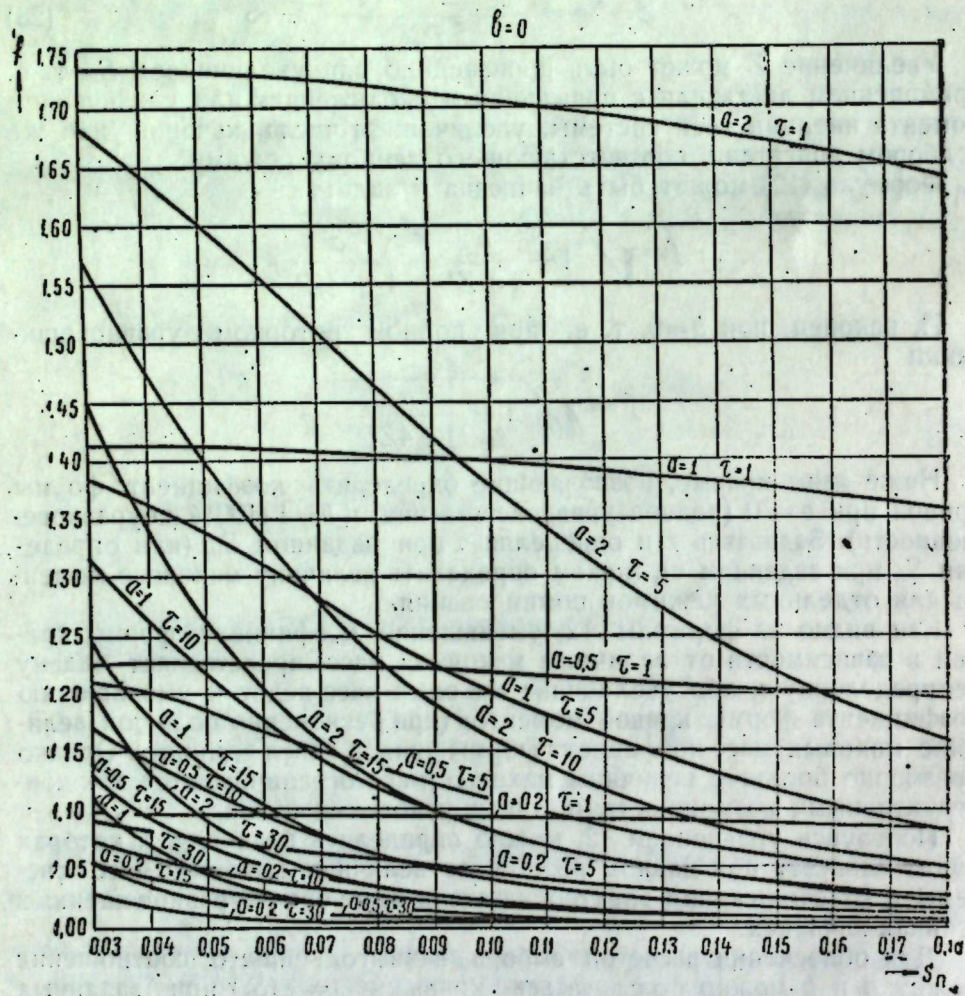

Рис. 1

Поэтому, выбирая маховик с некоторым запасом скольжения, при заданной степени неуравновешенности, можно сохранить предельное значение коэффициента формы кривой.

Возможность применения прямолинейной механической характеристики для исследования электропривода уравновешенных станков-качалок

Как было сказано выше, при уравновешенности станков-качалок нормального ряда момент на валу электродвигателя состоит из двух составляющих: среднего момента и момента второй гармоники.

Обозначим максимальное значение момента через M_a и отношение амплитуды второй гармоники к средней через

$$a = \frac{B_2}{M_{cp}}$$

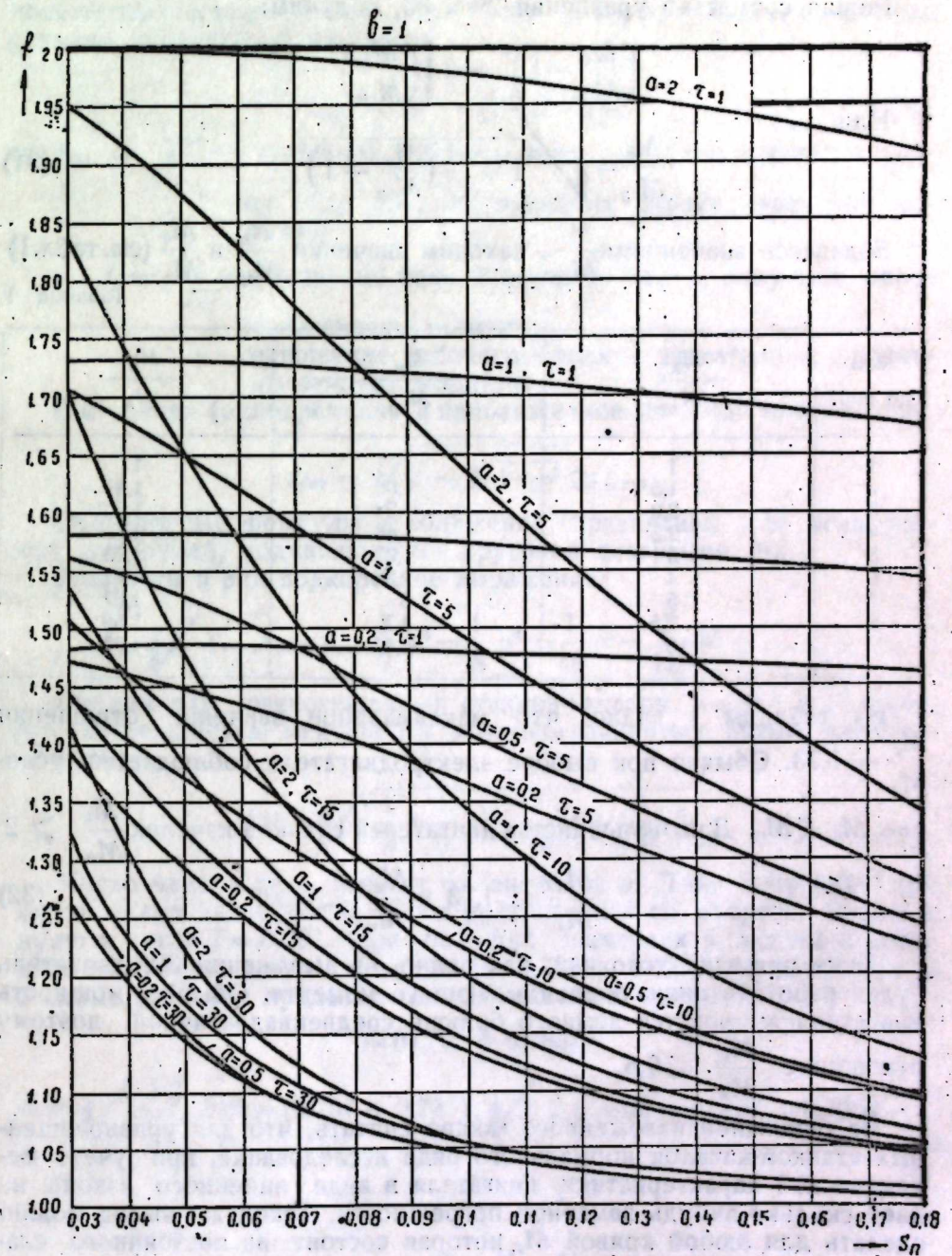

Рис. 2

Тогда

$$\frac{M_a}{M_{cp}} = 1 + a \quad (29)$$

Эффективное значение момента:

$$\left(\frac{M_e}{M_{cp}}\right)^2 = 1 + \frac{19}{2} a^2 \quad (30)$$

Решая совместно уравнения 29 и 30, получим:

$$\left(\frac{M_a}{M_{cp}} - 1\right)^2 = 2 \left[\left(\frac{M_e}{M_{cp}}\right)^2 - 1\right]$$

Или

$$\frac{M_e}{M_{cp}} = \sqrt{1 + \frac{1}{2} \left(\frac{M_a}{M_{cp}} - 1\right)^2} \quad (31)$$

Задавая значениями $\frac{M_a}{M_{cp}}$, находим значения $\frac{M_e}{M_{cp}}$ и $\frac{M_a}{M_e}$ (см. табл. 1)

Таблица 1

№№ по пор.	$\frac{M_a}{M_{cp}}$	$\frac{M_e}{M_{cp}}$	$\frac{M_a}{M_e}$
1	1	1	1
2	1,5	1,06	1,41
3	2,0	1,22	1,63
4	2,5	1,46	1,71
5	3	1,73	1,73
6	4	2,34	1,71
7	5	3	1,67
8	7,5	4,7	1,59
9	10	6,47	1,55

Из таблицы 1 видно, что максимальное значение отношения $\frac{M_a}{M_e} = 1,73$. Обычно при выборе электродвигателя соблюдается усло-

вие $M_e \leq M_n$. Для большинства двигателей станков-качалок $\frac{M_k}{M_n} \geq 2$.

Тогда $\frac{M_a}{M_n} \leq 1,73$ и $\frac{M_a}{M_k} \leq 0,865$ (32)

Даже при этих условиях, как видно из выражения 32, двигатель будет работать ниже опрокидывающего момента. Обычно мощность двигателя выбирается немного больше среднеквадратичной, поэтому отношение $\frac{M_a}{M_k} \leq 0,8$.

На основании изложенного можно считать, что для уравновешенных станков-качалок нормального ряда исследование, при учете механической характеристики двигателя в виде линейного закона, не дает сколько-нибудь заметной погрешности. Такой же вывод можно сделать для любой кривой M , которая состоит из постоянного слагаемого и одной из гармоник.

Кроме того, для установившегося режима, желательно иметь двигатель у которого $\frac{M_k}{M_n} = 1,8$.

Соотношение между среднеквадратичным током и моментом

В общем случае, для любой периодической нагрузки соотношение между среднеквадратичным током и моментом было определено Л. Б. Гейлером (5).

В настоящей работе устанавливается это соотношение для уравновешенных станков-качалок, нагрузка которых является частным случаем циклической нагрузки:

$$i_{стат} = \sqrt{1 - (1 - i_0) \sqrt{1 - \mu^2}} \quad (33)$$

где $i_{стат} = \frac{J_{стат}}{J_k}$ — отношение рабочего тока двигателя к максимальному току, соответствующему опрокидывающему моменту;

$i_0 = \frac{J_0}{J_k}$ — отношение тока холостого хода к току при опрокидывающем моменте;

μ — отношение рабочего момента двигателя к опрокидывающему моменту.

Ток ротора (одновременно и приближенное значение тока статора).

$$i_{рот} = \sqrt{1 - \sqrt{1 - \mu^2}} \cong i_{стат}$$

Приведенные формулы приближенно справедливы для асинхронных двигателей, подчиняющихся круговой диаграмме (6).

Разложим в ряд подкоренное выражение:

$$\sqrt{1 - \mu^2} = 1 - \frac{1}{2} \mu^2 - \frac{1}{8} \mu^4 - \frac{1}{16} \mu^6 - \frac{5}{128} \mu^8 - \dots$$

Так как для уравновешенных станков-качалок $\mu \leq 0,8$ и $\mu^2 \leq 0,64$, то с погрешностью меньше 1% можно ограничиться пятым членом.

Тогда

$$i = \mu \sqrt{\frac{1}{2} + \frac{1}{8} \mu^2 + \frac{1}{16} \mu^4 + \frac{5}{128} \mu^6}$$

Число членов ряда зависит от значения μ . Так, например, при очень малых значениях μ члены ряда, начиная со второго, близки к нулю и тогда $i = 0,707$. При больших значениях μ , могущих достигать до 0,8 (максимум), получим $i = 0,785 \mu$. Итак, при изменении μ в самых широких пределах ток изменяется в пределах:

$$= (0,707 \div 0,785) \mu$$

$$i_e = \sqrt{\frac{1}{T} \int_0^T i^2 dt} = (0,707 \div 0,785) \sqrt{\frac{1}{T} \int_0^T \mu^2 dt} = (0,707 \div 0,785) \mu_e$$

$$\text{где } i_e = \frac{J_e}{J_k} = \frac{J_e}{J_n} \cdot \frac{J_n}{J_k}$$

$$\mu = \frac{M_e}{M_k} = \frac{M_e}{M_n} \cdot \frac{M_n}{M_k}$$

Поэтому

$$\frac{M_e}{M_n} = \frac{J_n}{J_k} \cdot \frac{M_k}{M_n} \cdot \frac{J_e}{J_n} \quad (34)$$

Для двигателей, применяемых для станков-качалок, $\frac{M_k}{M_n} \geq 2$

$$\frac{J_{II}}{J_K} \cdot \frac{M_K}{M_{II}} = 0,74 \div 0,72 \quad \frac{J_c}{J_{II}} = (0,98 \div 1,06) \frac{M_c}{M_{II}}$$

Отсюда видно, что для уравновешенных станков-качалок двигатель, выбранный по среднеквадратичному моменту, примерно, будет соответствовать двигателю, выбранному по среднеквадратичному току.

Решение задачи о применимости двигателей с повышенным скольжением по требованию минимума потерь

• Средние потери в меди ротора за цикл, отнесенные к номинальной мощности на валу двигателя, равны

$$q_2 = \frac{1}{T} \int_0^T \frac{SP_o dt}{P_{II}} = \frac{1}{T} \int_0^T \frac{SM \cdot \omega_o \cdot dt}{M_{II}(1-S_{II}) \cdot \omega_o}$$

Но так как

$$S = M \frac{S_{II}}{M_{II}}$$

то

$$q_2 = \frac{S_{II}}{1-S_{II}} \left(\frac{M_c}{M_{II}} \right)^2 \quad (35)$$

Потери в меди статора при номинальной нагрузке и при холостом ходе могут быть выражены в долях от мощности электромагнитного поля двигателя

$$3 J_{II}^2 R_1 = k P_o \quad (36)$$

$$3 J_{10}^2 R_1 = k_o P_o \quad (37)$$

где J_{II} — ток статора при номинальной нагрузке

J_{10} — ток статора при холостом ходе;

k — доля потерь в меди статора при номинальной нагрузке;

k_o — доля потерь в меди статора при холостом ходе.

Зависимость тока статора от момента на валу электродвигателя может быть приближенно представлена формулой (7).

$$J^2 = J_{10}^2 + (J_{II}^2 - J_{10}^2) \left(\frac{M}{M_{II}} \right)^2 \quad (38)$$

Умножив все члены этого равенства на $3 R dt$, поделив на T и интегрируя от нуля до T , получим средние потери в меди статора за цикл:

$$Q_1 = 3 J_{10}^2 \cdot R_1 + 3 (J_{II}^2 - J_{10}^2) R_1 \left(\frac{M_c}{M_{II}} \right)^2 \quad (39)$$

Подставляя уравнения 36, 37 в 39, получим:

$$Q_1 = k_o P_o + (k - k_o) P_o \left(\frac{M_c}{M_{II}} \right)^2$$

Потери в меди статора на единицу мощности

$$q_1 = \frac{k_o}{1-S_{II}} + \frac{k - k_o}{1-S_{II}} \left(\frac{M_c}{M_{II}} \right)^2$$

Суммарные потери

$$q = q_1 + q_2 = \frac{1}{1-S_{II}} \left\{ k_o + [(k - k_o) + S_{II}] \left(\frac{M_c}{M_{II}} \right)^2 \right\}$$

при правильном выборе двигателя

Тогда

$$q = \frac{1}{1-S_{II}} (k + S_{II})$$

Общие потери при мощности P_{II} будут равны:

$$Q = \frac{(k + S_{II}) P_{II}}{1-S_{II}} = \frac{(k + S_{II}) P_{cp} \cdot f}{1-S_{II}} \quad (40)$$

где $f = \psi(S_{II})$.

Как видно из формулы 40, с увеличением S_{II} , с одной стороны, уменьшается f , а с другой стороны увеличивается $\frac{k + S_{II}}{1 - S_{II}}$; поэто-

му возможно, что в некоторых случаях электродвигатель, имеющий жесткую характеристику, будет иметь потери в меди (Q_1) больше, чем электродвигатель с мягкой характеристикой (Q_2).

Условием применимости двигателей с повышенным скольжением, на основании сказанного, будет служить:

$$Q_2 \leq Q_1$$

или

$$\alpha = \frac{Q_1}{Q_2} \geq 1$$

Подставляя значения Q_1 и Q_2 , согласно формуле 40 получим:

$$\alpha = \frac{f_1}{f_2} \frac{k + S_{II1}}{k + S_{II2}} \frac{1 - S_{II2}}{1 - S_{II1}} \leq 1 \quad (41)$$

Предположим, что двигатель с повышенным скольжением, имеющий номинальное скольжение S_{II2} , идеально сгладил кривую моментов, т. е. коэффициент формы момента на валу электродвигателя $f_2 \cong 1$.

Под термином „двигатель с повышенным скольжением“ понимаем двигатель, имеющий номинальное скольжение выше 8%, а „двигатель с жесткой характеристикой“ — двигатель имеющий номинальное скольжение 3%.

После подстановки в формулу 41 $S_{II1} = 0,03$, $f_2 = 1$ получим:

$$\alpha = \frac{f(k + 0,03)(1 - S_{II2})}{0,97(k + S_{II2})} \leq 1$$

Задаваясь возможными значениями f_1 и S_{II2} , получим различное значение α .

Результаты вычисления сведены в таблицу 2.

Таблица 2

$f_1 \backslash S_{II2}$	$k = 0,01$						$k = 0,045$					
	1,1	1,5	1,8	2,0	2,5	3,0	1,1	1,5	1,8	2,0	2,5	3,0
0,08	0,464	0,682	0,758	0,843	0,054	1,265	0,625	0,855	1,033	1,137	1,44	1,705
0,10	0,341	0,506	0,607	0,675	0,844	1,012	0,528	0,720	0,864	0,96	1,200	1,036
0,12	0,307	0,119	0,503	0,558	0,698	0,868	0,454	0,618	0,742	0,826	1,031	1,237
0,16	0,229	0,306	0,367	0,408	0,509	0,611	0,348	0,475	0,570	0,634	0,792	0,950

Таблица 2 показывает, что α приобретает значение больше единицы при коэффициенте формы:

$$f_1 = 1,8; S_{и2} = 0,08; k = 0,045$$

$$f_1 = 2,5; k = 0,01; S_{и2} = 0,08.$$

Проведенные эксперименты в Энергетическом институте, а также рассчитанные по формуле 12 для ряда реальных режимов помпирования показывают, что коэффициент кривой моментов не превышает значения 1,73; поэтому можно прийти к выводу, что для реальных режимов эксплуатации скважин в качестве привода станков-качалок необходим, для обеспечения минимума потерь энергии, асинхронный двигатель с жесткой характеристикой.

Выводы

1. Основное уравнение движения электропривода для станков-качалок с учетом переменной части маховых масс можно привести в линейную форму, аппроксимируя уравнение Клосса, в интервале рабочей части механической характеристики, либо прямой, либо такой параболой, где функция (момент) зависит от аргумента (скорости) только во второй степени.

2. Для определения мощности станков-качалок, а также для анализа уравнивания дано выражение коэффициента формы кривой в аналитической форме, определяемого по формуле 12. Данная формула имеет простой и наглядный вид.

3. Анализ коэффициента формы кривой показал, что в пределах применяемых в настоящее время чисел качаний и длин хода, для определения веса контргруза можно пользоваться формулой $x = P_{шт} + 0,5 P_{ж}$.

4. Величина контргруза балансирующего уравнивания может быть определена по формуле 24. Эта формула показывает, что при несовершенном станке-качалке, а также при малых числах качаний следует применять балансирующий противогруз, а при больших числах качаний и длинах хода не следует применять балансирующий противогруз.

5. При больших числах качаний для уничтожения отрицательных моментов необходимо применять для уравнивания противогруз, вращающийся с двойной угловой скоростью. Величина и угол заклинивания этого груза могут быть определены формулами 25—27.

6. В скважинах, где режимы меняются часто, весьма желательно, кроме статического уравнивания, применение динамического уравнивания станков-качалок. Расчет величины номинального скольжения и маховика при заданном коэффициенте формы кривой можно сделать на основании формул 12, 18 и 19 или же при помощи кривых 1 и 2.

7. В уравновешенных станках-качалках максимальная нагрузка для двигателей с кратностью опрокидывающего момента больше двух составляет 0,8 от опрокидывающего момента. Иначе говоря, при исследовании работы приводного асинхронного двигателя хорошо уравновешенных станков-качалок вполне допустимо рабочую часть механической характеристики представлять прямолинейной.

8. Для определения мощности электродвигателя для станков-качалок вполне допустимо пользоваться среднеквадратичным моментом. Ошибку при определении среднеквадратичного тока и момента можно

учесть формулой 34, зная величины $\frac{M_k}{M_n}$ и $\frac{J_k}{J_n}$.

9. С точки зрения достижения минимума потерь нет необходимости в применении двигателей с повышенным скольжением.

ЛИТЕРАТУРА

1. О. П. Шишкин и А. Н. Парфенов—Коэффициент формы кривой на валу электродвигателя станка-качалки. Энергетический бюллетень, № 6, 1948.
2. И. М. Муравьев и А. П. Крылов—Курс эксплуатации нефтяных месторождений, 1940.
3. Л. И. Слоним—Основы нефтепромышленной электротехники, 1946.
4. Я. Б. Кадымов—Уточненные выражения статического момента и момента инерции станков-качалок. „Известия АН Азерб. ССР“, № 1, 1949.
5. Л. Б. Гейлер—Вестник электропромышленности, № 2, 1948.
6. Л. Б. Гейлер—О выборе асинхронного двигателя по среднеквадратичному моменту и току. „Электричество“, № 4, 1946.
7. Л. Б. Гейлер—Асинхронные двигатели в электроприводах с переменной нагрузкой. „Вестник электропромышленности“, № 4, 1949.

Я. Б. Гадимов

Манчанаг дэзкаһларынын электрик интигалы нээрийэсинэ
данр бэзи мэсэлэлэр

ХҮЛАСЭ

Манчанаг дэзкаһларында электрик моторунун күчүнү тапмага вэ мұвазинэтлэшдирмэ мэсэлэлэрини тәһлил этмәйә имкан верән момент эйрисини форма эмсалынын аналитик ифадәси әдәбийәтдә һәлә верилмәмишдир. Мүәллиф бу мәгаләдә һәмин эмсалын аналитик ифадәсини верир вә ашағыда кәстәрилән мэсэлэлэрини тәһлилин и айдынлашдырыр.

1. Манчанаг дэзкаһы мотору моментини сүрүшмәдән асылылыг эйриси дүз хәтт шәклиндә гәбул олуна биләр.

2. Моторун күчүнү мүййән этмәк үчүн моментин орта квадрат ифадәсиндән истифадә этмәк олар.

3. Энержини мүмкүн гәдәр аз ишләдилмәси мәгсәдилә манчанаг дэзкаһларынын интигалы үчүн, сүрүшмәси бөйүк олмаян моторлар кәтүрүлмәлидир.

4. Манчанаг дэзкаһлары үчүн электрик интигалынын әсас тәһлийи, назим чарх күтләсини дәйишән һиссәси нээрә алынмагла, хәтти тәһлик шәклиндә салына биләр. Бунун үчүн Клосс тәһлийини ишчи һиссәсини дүз хәтлә вә я элә парабола илә әвәз этмәк лазымдыр ки, бурада функция, аргументин яһыз икинчи дәрәчәси илә пропорционал олсун.

5. Эйрини форма эмсалынын тәһлили кәстәрир ки, мұвазинәтлэшдиричи лүкүн гиймәти, балансири һазырда ишләдилән максимал йыргаланма сайы вә максимал йолу үчүн олан $X = P_{шт} + 0,5 P_{ж}$ формуласы илә тәһийи олунмалдыр.

6. Балансир мұвазинәтлэшдиричисини гиймәтини мүййән этмәк үчүн формула верилмишдир. һәмин формуладан кәрүнүр ки, балансири йыргаланма сайы чох олдуғда онун мұвазинәтлэшдиричисини

БҮГҮНГҮН ИШТИРИЛГҮСҮН
 Филармония М. СССР
 17 40/62

эвэзінэ ики гат бучаг сүр'эти илэ фырланан мүвазинэтлэшдиричидэн истифадэ этмэк лазымдыр.

Бундан элавэ ики гат бучаг сүр'эти илэ фырланан мүвазинэтлэшдиричинин мүтлэг гиймэтини вэ онун хансы бучаг алтында отурдулмасыны мүэйэн этмэк үчүн ифадэлэр верилмишдир.

7. Режими тез дэйишэн гуюларда динамики мүвазинэтлэшдиричидэн истифадэ олунмасы тэклиф эдилир. Бу мэгсэдлэ, эйри форма-сынын верилмиш эмсалы үчүн номинал сүрүшмэнин вэ назим чарх күтлэсинин гиймэтини мүэйэн эдэн формулалар верилмишдир.

Бу эсэр, Азербайчан ССР Элмлэр Академиясынын „Хэбэрлэри“ журналынын 1949-чу ил 1-чи нөмрэсиндэ дэрч олунмуш эсэримизин ардыдыр. Нэмин тэдгигат, Азербайчан ССР Элмлэр Академиясынын Энергетика институтунун нефт сэнаеинэ аид электик интигалы лабораториясында техники элмлэр намизэди К. Н. Гулузадэнин башчылыгы алтында апарылмышдыр.

Ф. М. ЭФЕНДИЕВ и С. А. ЗАК

ИЗУЧЕНИЕ ЛЮМИНЕСЦЕНТНЫХ СВОЙСТВ НЕФТЯНЫХ МАСЕЛ

Нефти и нефтепродукты, в том числе и нефтяные масла, как известно обладают еще физическим свойством, которое в природе при-сутствует не всем предметам, а именно—свойством люминесценции.

Все битумы без исключения, независимо от химического состава и происхождения, люминесцируют тем или иным цветом. Например, пенсильванской нефти присуща люминесценция зеленого цвета; наша бакинская нефть люминесцирует молочно-синим цветом, западно-украинская нефть—кирпично-желтым. Некоторые битумы из Средней Азии имеют розовую люминесценцию. Нафталанская горючая нефть обладает сине-фиолетовой люминесценцией и т. д.

Следовательно, в зависимости от характера месторождения и от состава нефтей изменяется цвет люминесценции.

Несмотря на давность открытия люминесцентного свойства нефтей, долгое время этому явлению не уделяли серьезного внимания. Даже в литературе последних лет мы встречаем весьма скудные материалы по этому вопросу.

Люминесценцией нефтей и нефтепродуктов начали заниматься сравнительно недавно. Одним из научных учреждений, которые занимались данным вопросом, является лаборатория оптических методов исследований АН Азерб. ССР, где велась и настоящая работа.

Специальное исследование по изучению люминесценции нефтей и нефтепродуктов было начато нами в 1942—43 гг. Результат первой работы показал, что наша работа, а также аналогичные работы, которые велись в других лабораториях, не могли иметь большого практического значения, прежде чем не выяснится ряд весьма принципиальных вопросов, касающихся самой природы люминесценции нефтей и нефтепродуктов.

Судя по опубликованным работам (1, 2, 3, 4, 5, 6), исследователи предлагают качественные и количественные методы определения нефтей и битумов, прямо пользуясь люминесцентным свойством нефтей и нефтепродуктов.

Несмотря на то, что нами были разработаны качественный и количественный методы анализа нефтей по ее люминесцентному свойству, все же дальнейшие исследования показали, что без выяснения физической природы люминесценции нефтепродуктов разработка успешного метода была бы невозможной. К сожалению, в литературе, посвященной этому вопросу, пока нет достаточных материалов.

В настоящей статье помещена часть той работы, которая велась

нами, начиная с 1943 г., по вопросу о выяснении природы люминесценции нефтей и нефтепродуктов, а именно—масляной фракции нефтей Апшерона. Наше внимание было сосредоточено, в первую очередь, на масляной фракции потому, что данная фракция по люминесцентному свойству сильно отличается от остальных фракций нефтей, а именно—все нефтяные масла имеют сильно люминесцирующие свойства и характер свечения заметно меняется от марки к марке.

Исследование состояло из двух самостоятельных частей. К первой части относится работа, касающаяся изучения суммарного люминесцентного свечения, ко второй части—изучение спектрального состава люминесцентного свечения масел.

Материал, касающийся второй части, будет опубликован отдельно.

В качестве объекта исследования были взяты следующие марки масел: моторное, солярка, авиамасло, автол 18, неочищенный автол, веретенное, трансформаторное, нигрол, вискозин, машинное, цилиндрическое, компрессорное, турбинное.

Основной целью нашего исследования являлось установление специфичности отдельных марок масел по их люминесцентному свечению и выяснение качественной стороны данного явления.

Экспериментальная установка. В качестве экспериментальной установки нами был использован люминескоп, сконструированный нашей лабораторией и снабженный клиновым фотометром. Источником света служила лампа ПРК-4. В качестве светофильтра было использовано никелево-кобальтовое черное стекло. Наблюдение, качественная и количественная оценка производились визуально. Влияние колебания интенсивности первичного источника света на результат исследования устранялось по возможности многократными измерениями.

Первым этапом работы являлось установление характера свечения. Под характером свечения масла нами подразумевается цвет люминесценции отдельных масел, наблюдаемый по направлению, по которому падает возбуждающий свет (причем возбуждаемым светом является ультрафиолетовая радиация кварцево-ртутной лампы). Данная характеристика еще дополняется тем, что устанавливается характер свечения под разным углом по отношению к падающему свету и свечению на различном фоне (на фарфоре, на фильтровальной бумаге, на стекле и т. д.). Результаты исследований сведены в табл. 1.

По данным табл. 1 ясно видно различие в характере свечения различных масел, и при этом обнаруживается определенная закономерность в соответствии между удельными весами и цветом люминесцентного свечения, а именно: чем тяжелее и темнее масло, тем тусклее свечение люминесценции и цвет люминесценции с увеличением удельного веса передвигается к красной части спектра.

Следующим этапом исследования являлось установление зависимости между характером свечения и концентрацией данных масел. Для этого были изготовлены бензольные и эфирные растворы отдельных марок масел с различным содержанием (от 100% до $1 \cdot 10^{-4}$ — $1 \cdot 10^{-6}$ %) и было изучено изменение свечения масел. Наблюдения велись в направлении перпендикулярном к возбуждающему свету. Результаты исследований сведены в табл. 2.

По данным табл. 2 видно, что существует закономерность между концентрацией масла и характером свечения, выражающаяся в том, что с увеличением концентрации число разноцветных зон в мениске увеличивается и цвет их меняется по направлению к красной обла-

сти спектра. Самым существенным оказалось то, что определенная концентрация одного масла по характеру свечения подходила к другой концентрации другого масла.

Наблюдая это явление, мы установили, что как будто отдельные масла сами являются растворами какого-то одного вещества с различными концентрациями.

Следовательно, по данному свойству было бы более точно характеризовать отличие тяжелых масел от легких, чем по каким-либо другим свойствам.

В результате нами было установлено, что характеризовать люминесцентное свойство масел по их свечению в натуральном виде не совсем достаточно. Для полноты картины следует установить для каждого масла его цвет люминесценции в натуральном виде и в растворе с той концентрацией, когда начинает светиться весь раствор одним определенным цветом.

Отсюда можно сделать вывод, что та концентрация, при которой начинает светиться весь раствор, окажется постоянной величиной, характеризующей данное масло.

Третьим этапом нашего исследования явилось установление концентрационной чувствительности люминесцентного свечения масел.

Как известно, концентрационная чувствительность при определенном условии также является постоянной величиной для данного вещества и характеризует как природу самого светящегося вещества так и метод анализа.

Под концентрационной чувствительностью подразумевается та концентрация масел, при которой свечение доходит до предела, т. е. при концентрациях меньше этой раствор перестает светиться; иначе говоря, данная концентрация является пределом определяемого количества.

Результат нашего исследования показал, что исследуемые масла отличаются друг от друга также и по концентрационной чувствительности (см. табл. 3).

Следовательно, и по данному люминесцентному свойству можно различать отдельные масла друг от друга.

Последним этапом нашей работы явилось установление характеристической кривой зависимости интенсивности свечения люминесценции от концентрации. Для этого нами был использован клиновый фотометр с нейтральным серым клином (рис. 1) и интенсивности отдельных растворов были оценены по методу порога зрения (метод гашения), который был разработан и применен в лаборатории акад. С. И. Вавилова. Этот метод может дать хороший результат при определенном условии (когда интенсивность первичного света долгое время остается постоянной, глаз наблюдателя на длительный срок времени не меняет свою чувствительность, измерения происходят либо в полной темноте, либо, если имеется незначительный рассеянный свет, его интенсивность остается постоянной).

При наших измерениях единственным нежелательным моментом являлось то, что источник света специально не стабилизировался (т. е. нам приходилось работать без стабилизатора), но этот дефект мы по возможности устраняли многократными измерениями в идентичных условиях. Таким образом, возможная погрешность метода измерения доводилась почти до постоянной величины.

В результате произведенных измерений были установлены харак-

Изменение характера свечения

масел в различных условиях

№ п/п	Название масла	На фильтровальной бумаге			В тонкой пленке	В стаканчиках	
		центральное пятно	1-е кольцо	2-ое кольцо		свечение поверхности	свечение слоев в мениске
1	Моторное	Ярко-голубое	—	—	Темно-фиолетовое	Желтовато-голубое	1. Светло-фиолетовое 2. Желто-зеленое 3. Красное
2	Солярка	Темно-фиолетовое тусклое	Более слабое темное кольцо	—	Темно-фиолетовое тусклое	Серо-фиолетовое	1. Серо-фиолетовое 2. Желто-зеленое 2. Темно-красное
3	Авиамасло	Желтовато-голубое	Светло-голубое без резкой границы	—	Голубое	Голубовато-желтое	1. Светло-фиолетовое 2. Желто-зеленое 3. Красное
4	Автол „18“	Молочно-голубое	Фиолетовое без резкой границы	—	Фиолетовое	Желтовато-голубое	1. Светло-фиолетовое 2. Желто-зеленое 3. Красное
5	Автол неочищ.	Голубовато-желтое	Голубое	—	Желтовато-фиолетовое	Серо-желто-голубое	1. Серо-фиолетовое 2. Желто-зеленое 3. Темно-красное
6	Веретенное	Темно-фиолетовое	—	—	Слабо-фиолетовое	Светло-фиолетовое	1. Светло-фиолетовое 2. Молочное
7	Трансформаторное	Темно-фиолетовое	—	—	Очень слабо-фиолетовое	Светло-фиолетовое	1. Светло-фиолетовое 2. Молочное
8	Нигрол	Темно-коричневое	Коричневое	Темно-желтое	Темно-желтое	Желтовато-коричневое	1. Желто-коричневое
9	Вискозин	Темно-серое	Песочное	Золотисто-желтое	Светло-желтое	Голубовато-коричневое	1. Желто-зеленое
10	Машинное	Желтовато-серое	Светло-фиолетовое без резкой границы	—	Молочно-фиолетовое	Желтовато-темно-фиолетовое	1. Фиолетовое 2. Желто-фиолетовое 3. Красное
11	Цилиндровое	Желтое	Светло-голубое	—	Молочно-светло-фиолетовое	Фиолетовое	1. Голубое 2. Желто-зеленое 3. Красное
12	Компрессорное	Желтое	Светло-голубое	—	Молочно-светло-фиолетовое	Молочно-светло-фиолетовое	1. Голубое 2. Желто-зеленое 3. Красное
13	Турбинное	Фиолетовое	—	—	Светло-фиолетовое	Светло-фиолетовое	1. Светло-фиолетовое 2. Молочное

Таблица 3.

№№ п/п	Название масла	Концентрационная чувствительность свечения в %
1	Моторное	0,0001
2	Солярка	0,0001
3	Авиамасло	0,0001
4	Автол „18“	0,0001
5	Автол неочищенный	0,0001
6	Веретенное	0,001
7	Трансформаторное	0,001
8	Нигрол	0,00001
9	Вискозин	0,00001
10	Машинное	0,0001
11	Цилиндровое	0,0001
12	Компрессорное	0,0001
13	Турбинное	0,001

характеристические кривые интенсивности свечения трех различных масел характеризующие три различные группы (тяжелые масла, средние и легкие, см. рис. 2).

Полученные кривые показывают, что общий характер кривой от масла к маслу не меняется, а лишь происходит перемещение максимума в сторону более высокой концентрации. Этот факт еще раз подтверждает правильность тех данных, которые помещены в табл. 2. Обнаруживается также, что крутизна кривой с уменьшением удельного веса масла уменьшается, а прямолинейный участок кривой удлиняется.

Следовательно, и характеристические кривые масел отличаются друг от друга, и это отличие подчиняется определенной закономерности.

Результат проведенной нами работы дал возможность выяснить ряд следующих весьма существенных и принципиальных моментов, касающихся люминесцентного свойства масел и нефтей.

Таблица 2

ня масел в зависимости от концен

Характер свечения мас					0,05	0,04	0,03	0,02	0,01	Предел- ная концен- трация в %
7	6	5	4							
4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
5 7 —	4 5 —	3 4 —	2 3 —		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
5 7 —	4 6 —	3 5 —	2 3 —		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —		D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001

Изменение характера свечения масел в зависимости от концентрации

№ п/п.	Название масла	Цвет	Растворитель	Свечение слоев масла в менске	Характер свечения масла в зависимости от концентрации (в %)																											
					90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0,9	0,8	0,7	0,6	0,5	0,4				
1	Моторное	Желтовато-темнокрасный	Эфир	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 10 2	10 9 1	9 8 —	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃				
			Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное										6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			
2	Солярка	Коричневый	Эфир	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное	10 10 10	9 9 9	8 8 8	8 7 7	7 6 6	6 5 5	5 3 4	4 1 3	3 Молочный 2	2 9 1	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈			
			Бензол	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное											3 Молочный —	2 9 —	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈	
3	Авиамасло	Темнокрасный	Эфир	α-светло-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 10 5	10 9 4	9 8 3	9 7 2	8 6 1	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	5 7 —	4 5 —	3 4 —	2 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂			
			Бензол	α-светло-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное											6 Желто-зеленый —	6 9 —	5 8 —	5 7 —	4 6 —	3 5 —	2 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	
4	Автол „18“	Красновато-коричневый	Эфир	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 9 2	9 8 1	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 4 —	7 2 —	6 1 —	6 Молочный —	5 9 —	5 8 —	4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂		
			Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное											6 Молочный —	5 9 —	5 8 —	4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂
5	Автол неочищенный	Темно-коричневый	Эфир	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное	10 10 7	9 9 6	8 8 5	8 7 4	7 6 3	6 6 2	6 5 1	5 5 —	5 4 —	4 3 —	4 2 —	3 2 —	3 1 —	2 Молочный —	2 9 —	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			
			Бензол	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное											5 Желто-зеленый —	4 9 —	4 8 —	3 7 —	3 5 —	2 4 —	2 3 —	1 2 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	
6	Веретенное	Светло-желтый	Эфир	α-фиолетовое β-молочное	10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃		
			Бензол	α-фиолетовое β-молочное											C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	
7	Трансформаторное	Светло-желтый	Эфир	α-фиолетовое β-молочное	10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃			
			Бензол	α-фиолетовое β-молочное											C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	
8	Нигрол	Черный	Бензол	α-желто-коричневое										1. Серо-фиолетовый 2. Красный	9 10	8 9	7 9	6 8	6 8	5 7	1. Голубой 2. Желтый 5. Красный	4 6 6	4 5 5	3 4 4	3 3 3	2 2 2	2 2 1	1 1 —	1 — —	C ₁₀		
9	Вискозин	Коричнев-черный	Бензол	α-желто-зеленое										1. Голубой 2. Желто-зеленый 3. Красный	10 9 9	9 8 8	8 7 7	7 6 5	6 5 3	5 4 2	5 3 1	4 2 —	3 1 —	3 — —	2 — —	2 — —	1 — —	1 — —	C ₁₀			
10	Машинное	Красно-коричневый	Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное										1. Светло-фиолетовый 2. Зеленый	9 9	8 8	7 7	6 6	5 5	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			
11	Цилиндровое	Темно-коричневый	Бензол	α-голубое β-желто-зеленое γ-красное										1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			
12	Компрессорное	Темно-коричневый	Бензол	α-голубое β-желто-зеленое γ-красное										1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			

Изменение характера свечения масел в зависимости от концентрации

Масла	Характер свечения масла в зависимости от концентрации (в %)																														Пределная концентрация в %						
	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0,9	0,8	0,7	0,6	0,5	0,4	0,3	0,2	0,1	0,09	0,08	0,07		0,06	0,05	0,04	0,03	0,02	0,01
10 10 2	10 9 1	9 8 —	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10 10	9 9 9	8 8 8	8 7 7	7 6 6	6 5 5	5 3 4	4 1 3	3 Молочный 2	2 9 1	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								3 Молочный —	2 9 —	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10 5	10 9 4	9 8 3	9 7 2	8 6 1	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный —	6 9 —	5 8 —	5 7 —	4 5 —	3 4 —	2 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001		
								6 Желто-зеленый —	6 9 —	5 8 —	5 7 —	4 6 —	3 5 —	2 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 9 2	9 8 1	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 4 —	7 2 —	6 1 —	6 Молочный —	5 9 —	5 8 —	4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
								6 Молочный —	5 9 —	5 8 —	4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
10 10 7	9 9 6	8 8 5	8 7 4	7 6 3	6 6 2	6 5 1	5 5 —	5 4 —	4 3 —	4 2 —	3 2 —	3 1 —	2 1 —	2 9 —	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								5 Желто-зеленый —	4 9 —	4 8 —	3 7 —	3 5 —	2 4 —	2 3 —	1 2 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₁	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
								C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
								C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
								1. Серо-фиолетовый 2. Красный	9 10	8 9	7 9	6 8	6 8	5 7	1. Голубой 2. Желтый 5. Красный	4 6 6	4 5 5	3 4 4	3 3 3	2 2 2	2 2 1	1 1 —	1 — —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	0,00001	
								1. Голубой 2. Желто-зеленый 3. Красный	10 9 9	9 8 8	8 7 7	7 6 5	6 5 3	5 4 2	5 3 1	4 2 —	3 1 —	3 — —	2 — —	2 — —	1 — —	1 — —	C ₁₀	C ₈	C ₆	C ₄	C ₁	D ₃₀	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₇	0,00001	
								1. Светло-фиолетовый 2. Зеленый	9 9	8 8	7 7	6 6	5 5	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₁	D ₂₃	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	

1	Моторное	Желтовато-темно-красный	Эфир	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 10 2	10 9 1	9 8 —	8 7 —	7 6 —	6 5 —	5 3 —	4 1 —	3 1 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄								
			Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное															C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄						
2	Солярка	Коричневый	Эфир	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное	10 10 10	9 9 9	8 8 8	8 7 7	7 6 6	6 5 5	5 3 4	4 1 3	3 2 —	2 9 1	1 6 —	—	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀				
			Бензол	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное															C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀		
3	Авиамасло	Темнокрасный	Эфир	α-светло-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 10 5	10 9 4	9 8 3	9 7 2	8 6 1	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 —	6 9 —	5 8 —	5 7 —	4 5 —	3 4 —	2 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃			
			Бензол	α-светло-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное																			C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	
4	Автол „18“	Красновато-коричневый	Эфир	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное	10 9 2	9 8 1	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 4 —	7 2 —	6 1 —	5 —	6 9 —	5 8 —	4 8 —	4 7 —	3 6 —	2 5 —	1 3 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃			
			Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное																			1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	
5	Автол неочищенный	Темно-коричневый	Эфир	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное	10 10 7	9 9 6	8 8 5	8 7 4	7 6 3	6 6 2	6 5 1	5 5 —	4 —	4 3 —	4 2 —	3 2 —	3 1 —	2 9 —	2 —	1 6 —	1 1 —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄			
			Бензол	α-серо-фиолетовое β-желтое γ-красное																			1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	
6	Веретенное	Светло-желтый	Эфир	α-фиолетовое β-молочное	10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	—	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₀	D ₂₃	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃
			Бензол	α-фиолетовое β-молочное																						D ₂₀	D ₂₀	D ₂₃	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₅
7	Трансформаторное	Светло-желтый	Эфир	α-фиолетовое β-молочное	10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	—	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₀	D ₂₃	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃
			Бензол	α-фиолетовое β-молочное																						D ₂₀	D ₂₀	D ₂₃	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₅
8	Нигрол	Черный	Бензол	α-желто-коричневое										1. Серо-фиолетовый 2. Красный	9 10	8 9	7 9	6 8	6 8	5 7	1. Голубой 2. Желтый 5. Красный	4 6 6	4 5 5	3 4 4	3 3 3	2 2 2	2 2 1	1 1 —	1 —	C ₁₀	
9	Вискозин	Коричнев-черный	Бензол	α-желто-зеленое										1. Голубой 2. Желто-зеленый 3. Красный	10 9 9	9 8 8	8 7 7	7 6 5	6 5 3	5 4 2	5 3 1	4 2 —	3 1 —	3 —	2 —	2 —	1 —	1 —	C ₁₀	C ₅	
10	Машинное	Красно-коричневый	Бензол	α-фиолетовое β-желто-зеленое γ-красное										1. Светло-фиолетовый 2. Зеленый	9 9	8 8	7 7	6 6	5 5	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	
11	Цилиндровое	Темно-коричневый	Бензол	α-голубое β-желто-зеленое γ-красное										1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	
12	Компрессорное	Темно-коричневый	Бензол	α-голубое β-желто-зеленое γ-красное										1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	
13	Турбинное	Светло-желтый	Бензол	α-светло-фиолетовое β-молочное										C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₇	C ₆	C ₅	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₂₀	D ₂₀	D ₂₇	D ₂₅		

Условные обозначения: α—1-й слой; β—2-й слой; γ—3-й слой

С—исчезновение свечения мениска и начало свечения жидкости.
Изменение интенсивности установлено по 10-балльной шкале.

D—равномерное свечение
Изменение интенсивности

10 10 2	10 9 1	9 8 —	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный	6 9	5 8	4 7	3 6	2 5	1 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								6 Молочный	6 9	5 8	4 7	3 6	2 5	1 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10 10	9 9 9	8 8 8	8 7 7	7 6 6	6 5 5	5 3 4	4 1 3	3 Молочный 2	2 9 1	1 6	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001				
								3 Молочный	2 9	1 6	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001				
10 10 5	10 9 4	9 8 3	9 7 2	8 6 1	8 5 —	7 3 —	7 1 —	6 Молочный	6 9	5 8	5 7	4 5	3 4	2 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₃	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								6 Желто-зеленый	6 9	5 8	5 7	4 6	3 5	2 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 9 2	9 8 1	9 7 —	8 6 —	8 5 —	7 4 —	7 2 —	6 1 —	6 Молочный	5 9	5 8	4 8	4 7	3 6	2 5	1 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								6 Молочный	5 9	5 8	4 8	4 7	3 6	2 5	1 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10 7	9 9 6	8 8 5	8 7 4	7 6 3	6 6 2	6 5 1	5 5 —	5 Молочный	4 3	4 2	3 2	3 1	2 1	2 9	1 6	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
								5 Желто-зеленый	4 9	4 8	3 7	3 5	2 4	2 3	1 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001	
10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
								C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001
10 10	9 9	8 8	7 7	5 5	4 4	3 3	1 1	C ₁₀	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001		
								C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	
								1. Серо-фиолетовый 2. Красный	9 10	8 9	7 9	6 8	6 8	5 7	1. Голубой 2. Желтый 5. Красный	4 6 6	4 5 5	3 4 4	3 3 3	2 2 2	2 2 1	1 1 —	1 — —	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	0,00001	
								1. Голубой 2. Желто-зеленый 3. Красный	10 9 9	9 8 8	8 7 7	7 6 5	6 5 3	5 4 2	5 3 1	4 2 —	3 1 —	3 — —	2 — —	2 — —	1 — —	1 — —	C ₁₀	C ₈	C ₆	C ₄	C ₁	D ₃₀	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₇	0,00001	
								1. Светло-фиолетовый 2. Зеленый	9 9	8 8	7 7	6 6	5 5	3 3	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₈	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₃	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
								1. Фиолетовый 2. Зеленый	7 7	6 6	5 5	4 4	3 3	2 2	1 1	C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₆	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₃	D ₂₂	D ₂₁	D ₂₀	0,0001
								C ₁₀	C ₉	C ₈	C ₇	C ₇	C ₆	C ₆	C ₅	C ₄	C ₃	C ₂	C ₁	D ₃₀	D ₂₉	D ₂₇	D ₂₅	D ₂₄	D ₂₃	D ₂₁	D ₂₀	D ₁₉	D ₁₈	D ₁₇	D ₁₆	D ₁₅	D ₁₄	D ₁₃	D ₁₂	0,001	

лой; γ—3-й слой

C—исчезновение свечения мениска и начало свечения жидкости.
Изменение интенсивности установлено по 10-балльной шкале.

D—равномерное свечение всей жидкости.
Изменение интенсивности установлено по 30-балльной шкале.

1. Так как при очень разбавленных растворах масла всех сортов и нефти люминесцируют одинаковым синим цветом, то мы вправе сказать, что все масла и нефти люминесцируют благодаря присутствию в их составе какой-то примеси, имеющей сильно люминесцирующие свойства.

2. Различие цвета люминесценции различных масел связано не столько с содержанием различных люминесцирующих веществ, сколько с общим компонентным составом данного битума.

Следовательно, люминесцентное свечение масел носит комплексный характер, зависящий и от качества люминесцирующих примесей и от свойства общего компонентного состава.

3. Полученные данные показали, что характер люминесценции от объекта к объекту меняется закономерно и имеет связь с другими физическими и химическими свойствами масел. Исходя из этого, можно заключить, что несмотря на то, что люминесцентное свойство ма-

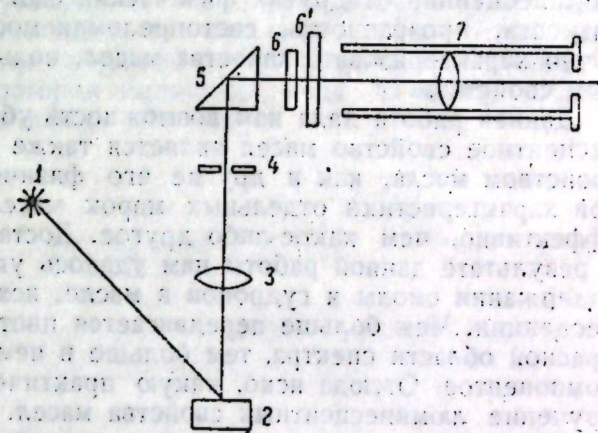

Рис. 1
1—источник света; 2—объект; 3—линза; 4—диафрагма; 5—призма; 6—фильтр; 6'—оптический клин; 7—зрительная труба

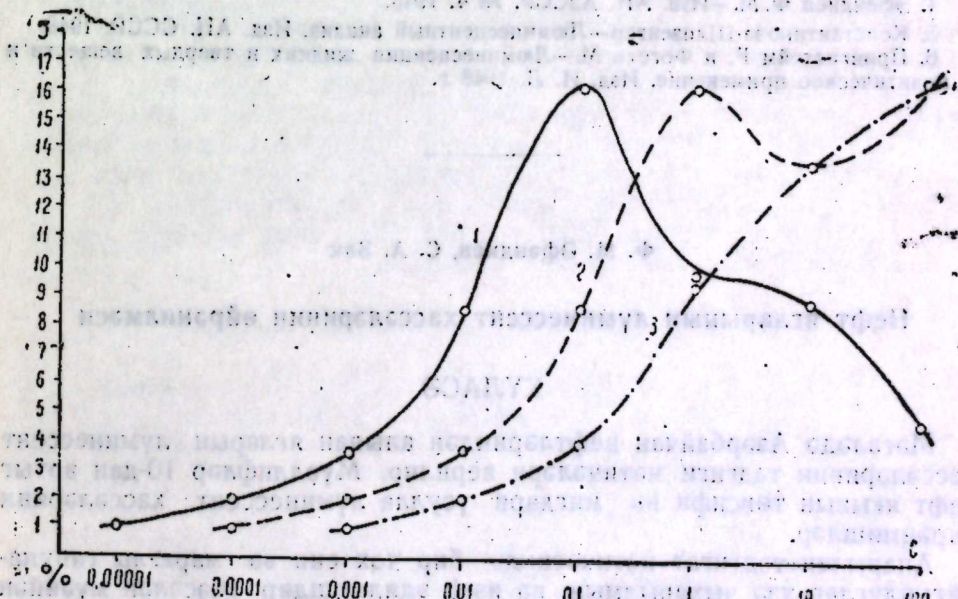

Рис. 2
1—игрол; 2—моторное; 3—веретенное

сел зависит от каких-то примесей, тем не менее данное свойство приобретает аддитивный характер.

Исходя из изложенного, можно прийти к следующему практиче-

скому выводу: пользуясь люминесцентным свойством масел, можно разработать аналитические методы, дающие возможность определить углеводородный состав масел. Ввиду закономерной зависимости свойства люминесценции от других физических свойств масел (удельный вес, вязкость, прозрачность, светопреломляемость и др.) можно более точно характеризовать качества масел, пользуясь лишь люминесцентным свойством.

Данная работа дала нам возможность убедиться в том, что люминесцентное свойство масел является также характерным физическим свойством масла, как и другие его физические свойства, и полной характеристики отдельных марок масел данное свойство более эффективно, чем какое-либо другое. Достаточно лишь отметить, что в результате данной работы нам удалось уверенно решать вопрос о содержании смолы и гудронов в масле, исходя из цвета его люминесценции. Чем больше передвигается цвет люминесценции масла к красной области спектра, тем больше в нем смолистых и гудронных компонентов. Отсюда ясно, какую практическую перспективу имеет изучение люминесцентных свойства масел.

Мы думаем, что дальнейшие исследования еще убедительнее докажут нам эффективность люминесцентного анализа масел.

ЛИТЕРАТУРА

1. Краснова—Заводская лабор. № 6. 561. 1945.
2. Фиолетова А. Ф.—Ж. ан. хим. II вып. 1 стр. 47. 1947 г.
3. Флоровская В. Н. и Мелков В. Г.—Введение в люминесцентную битуминологию Гостехиздат. 1946.
4. Эфендиев Ф. М.—Изв. АН. АзССР, № 4. 1945.
5. Константинова-Шлизенгер—Люминесцентный анализ. Изд. АН. СССР. 1948.
6. Прингисхейм Р. и Фогель М.—Люминесценция жидких и твердых веществ и ее практическое применение. Изд. И. Л. 1948 г.

Ф. М. Эфендиев, С. А. Зак

Нефт яғларының люминесцент хассэлэринин өйрэнилмэси

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә Азәрбайжан нефтләриндән алынған яғларын люминесцент хассэлэринин тәдгиги нәтичэлэри верилір. Мүәллифләр 10-дан артыг нефт яғынын төвсифи вә мигдари үсулла люминесцент хассэлэринин өйрәнмишләр.

Апарылан тәдгигат нәтичэсиндә бир чох ени вә марағлы гануна-уйғунлуғлар үзә чыхарылмыш вә изаһ эдилмишдир. Мәсәләи мүәййән эдилмишдир ки, һәр бир яғын люминесцент ишығынын рәнки вә интенсивлийи һәмни яғ үчүн сабит бир хассәдир.

Тәдгигат көстәрир ки, яғларын хүсуси чәкиләри артдыгча, люминесцент рәнкләринин кет-кедә түндләшмәси, йә'ни бәнөвшәйи рәнклән гирымзы рәнкә кечмәси мүәййән бир гануна табәдир.

Һәр бир яғ үчүн концентрасион һәссаслыг дәрәчәси мүәййән эдилмишдир. Бу дәрәчәләр һәр яғ үчүн сабит кәмийәтдир. Яғларын хү-

суси чәкиләри артдыгча концентрасион һәссаслыг дәрәчәлэри дә йүксәлир.

Мүәллифләр апардығлары тәдгигата әсасән белә бир нәтичәйә кәлирләр ки, яғларын люминесцент хассэлэриндән истифадә эдәрәк, онларын кейфийәтини вә һансы яғ олдуғуну мүәййән этмәк олар. Бу мәсәләнин нефт ә'малы сәнаәиндә бөйүк әһәмийәти вардыр.

Мүәллифләр өз лаборатория ишләриндә, ичад этдикләри садә люминескоп апаратындан истифадә этмишләр.

И. Р. СЕЛИМХАНОВ

УСКОРЕННЫЙ МЕТОД РАЗЛОЖЕНИЯ ГЛИНОЗЕМА ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ В НЕМ КРЕМНЕЗЕМА

Глинозем, получаемый из алуниита или из другого какого-либо сырья, предназначенный для производства алюминия, должен быть очень чистым в отношении содержания SiO_2 (не более 0,3 %) и железа.

В последнее время получают глинозем с еще меньшим количеством SiO_2 . При производстве анализа глинозема встречаются определенные трудности при переводе его в растворимое состояние с одновременным выделением SiO_2 . Метод сплавления с плавнями очень кропотлив, длителен и не безошибочен. Лучшим выходом из положения является растворение в кислотах, не прибегая к дальнейшему выпариванию с H_2F_2 . Разложение кальцинированного глинозема при помощи кислот наталкивается на многим известные затруднения. Прокаленная при $1000-1200^\circ\text{C}$ окись алюминия переходит в труднорастворимую α Al_2O_3 -модификацию. Исследованиями в Институте химии АН Азерб. ССР были установлены условия разложения глинозема минеральными кислотами с одновременным количественным выделением SiO_2 . Попутно дана сравнительная характеристика переведения глинозема в раствор при помощи различных плавней, имеющих применение в аналитической практике.

Разложение глинозема при помощи плавней

В качестве образца был взят глинозем, кальцинированный при $1100-1200^\circ\text{C}$, полученный из алуниита щелочным методом (2). В качестве плавней были взяты смесь карбонатов натрия и калия, поташ, пиросульфат калия, бисульфат калия и рекомендуемая в литературе смесь соды с бурой (1 : 1).

Результаты опытов показали, что наилучшим плавнем для разложения глинозема является смесь соды с бурой. Сплавление происходит нормально, спокойно, сплав получается прозрачный. Сплавление с пиросульфатом калия требует большей затраты времени вследствие необходимости непрерывного наблюдения за сплавлением и медленности самого процесса сплавления.

Исходя из этого, следовало бы отказаться от применения этих плавней при анализе глинозема. Кроме того, для точного определения SiO_2 совершенно необходимо выпаривание остатков от би- и пиросульфатного плава с фтористоводородной кислотой. Анализ глино-

зема на определение одного только SiO_2 длится почти 16 часов; это касается бисульфатов и пиросульфатов. При применении смеси буры с содой длительность определения сокращается значительно. Карбонаты щелочных металлов непригодны для сплавления глинозема.

Разложение глинозема при помощи кислот

Разложение глинозема кислотами представляло бы определенный интерес в смысле быстроты определения SiO_2 и других составных частей. В последнее время для разложения глинозема стала применяться хлорная кислота, имеющая отрицательные свойства в смысле опасности разложения со взрывом и т. д.

В литературе мы не нашли конкретных указаний относительно разложения глинозема при помощи минеральных кислот, хотя имеется указание о применении хлорной и серной кислот для разложения глинозема с целью определения в нем SiO_2 колориметрическим методом.

Мы исследовали возможность разложения глинозема с минеральными кислотами с одновременным количественным выделением кремнезема. При этом учитывалась трудная растворимость кальцинированного глинозема, имеющего в своем составе окись алюминия в виде α -модификации.

Разложение глинозема при помощи соляной кислоты (1 : 1) и концентрированной в условиях продолжительного нагревания дало отрицательные результаты. Во всех случаях остаток после разложения не растворялся.

Исследования с разложением глинозема при помощи HNO_3 и смеси HNO_3 с HCl дали аналогичные результаты.

В литературе имеются указания о возможности разложения глинозема при помощи серной кислоты; однако, применяя просто метод разложения, мы далеко не всегда получаем положительные результаты. В нашем распоряжении имелся глинозем, полученный из алуниита, и в некоторых случаях разложения достигнуть не удавалось, что указывало на необходимость выяснения условий, при которых разложение происходит количественно. Нами применялась также смесь кислот, т. е. H_2SO_4 , HNO_3 и HCl .

На основании проведенных опытов выяснилось, что полное разложение происходит и с одной серной кислотой, но необходимо было изучить все условия для избежания отрицательных результатов. В этом разрезе поставленные в дальнейшем опыты производились с одной H_2SO_4 в небольшом стаканчике. Про это выяснилось, что с малым количеством H_2SO_4 разложение происходит неполное, с образованием аморфной массы, не растворяющейся в кислотах. Полное разложение происходит с H_2SO_4 (1 : 1) при 170°C и при соотношении 64 мл H_2SO_4 на 1 г навески глинозема. Это количество кислоты (1 : 1) было установлено как оптимум для различного происхождения образцов глинозема. Для ускорения разложения требуется частое перемешивание. При полном разложении раствор, после доведения его до состояния кашицы и последующего добавления H_2O , должен стать прозрачным. Только при больших содержаниях SiO_2 он будет постепенно становиться мутноватым. SiO_2 в виде хлопьев осаждается на дно. Для облегчения фильтрации — отделения SiO_2 — необходимо добавлять немного фильтровальной бумажной массы. Результаты этих опытов приведены в таблице 1.

Таблица 1

№ опыта	H ₂ SO ₄ в мл	Навеска в г	Продолжительность разложения	Состояние фильтра после растворения	Примечание
1	5,0 концен.	0,25	40 мин.	Мутный с осадком	Не разлагается
2	10,0	0,50	2 ч. 15 м.	"	"
3	10,0 (1:1)	0,50	30 мин.	"	"
4	12,0 (1:1)	0,50	50 мин.	"	"
5	14,0 (1:1)	0,50	50 мин.	"	"
6	16,0 (1:1)	0,25	3 часа	Прозрачный	Разлагается
7	"	"	3 часа	С мутным оттенком	"

Максимальная температура разложения—200°С.

При исследовании выявились два необходимых фактора, а именно: перемешивание смеси во время разложения и необходимость употребления H₂SO₄ (1:1) в количестве 64 мл на 1 г. В этих условиях был произведен ряд опытов и выяснилось, что все же в некоторых случаях разложение не происходит полностью; это особенно относится к старым образцам глинозема, так как благодаря «старению» осадка естественно понижается его растворяющая способность. При действии серной кислоты на глинозем происходит очевидно процесс рекристаллизации. Последующие опыты велись при непрерывном, через каждые 15 минут, наблюдении за повышением температуры в разлагаемой смеси при помощи термометра, опущенного в стаканчик и закрепленного держателем на штативе так, чтобы он не касался дна стаканчика. Чтобы предотвратить быстрое испарение H₂O, стаканчик прикрывается часовым стеклом. Повышение температуры регулировалось газовым пламенем. Опыт производился на асбестовой сетке и обязательно под тягой.

В результате проведенных исследований в этом направлении выяснилось, что разложение идет количественно при соблюдении необходимых температурных условий.

Таким образом, исходя из того, что все разложение длится около 2,5 часа, можно сказать о значительных преимуществах сернокислотного разложения перед разложением при помощи плавней, при котором само разложение с выпариванием раствора длится почти 16 часов (не говоря уже об удобствах разложения с кислотой).

Единственным отрицательным моментом, если его можно так назвать, является наблюдение и регулирование температуры. Опытный аналитик в последующем может обойтись без измерения температуры, следя за тем, чтобы при прикрытом часовым стеклом стаканчике во время нагревания смеси она не закипала, производя обязательно перемешивание стеклянной палочкой.

Для определения SiO₂ растворенный в горячей воде остаток от разложения фильтруется с бумажной массой через фильтр «синяя

ленточка», осадок промывается горячей водой, сжигается во взвешенном тигле и прокаливается при 1000° в муфельной печи или на газовой горелке до постоянного веса.

Для сравнения результатов в отношении определения SiO₂ различными методами приводим таблицу 2.

Таблица 2

№ опыта	Навеска глинозема в г	SiO ₂ , найденный разложением с H ₂ SO ₄ (1:1)		SiO ₂ , найденный сплавлением с K ₂ S ₂ O ₇		SiO ₂ , найденный сплавлением с бурой и содой	
		в мг	в %	в мг	в %	в мг	в %
1	1,0	7,0	0,70	6,9	0,69	6,7	0,67
2	"	6,8	0,68	"	—	—	—
3	"	7,2	0,72	"	—	—	—
4	"	1,6	0,16	1,5	0,15	1,5	0,15
5	"	1,35	0,14	"	"	"	"
6	"	1,25	0,13	"	"	"	"

В заключение приводим пропись рекомендуемого ускоренного метода разложения глинозема с определением SiO₂.

Навеска от 0,5 до 2 г глинозема (в зависимости от содержания SiO₂) помещается в стаканчик емкостью 150—200 мл. В случае очень низкого содержания SiO₂ необходимо брать 2 г. Стаканчик с навеской ставится на асбестовую сетку на штативе, в него опускается термометр и стеклянная палочка для перемешивания, причем термометр устанавливается на штативе. В стаканчик наливается серная кислота (1:1) из расчета 64 мл на 1 г навески. Необходимо следить, чтобы повышение температуры не было резким, с таким расчетом, чтобы через 2 часа 30 минут она достигла 170—180°С. При 175°, приблизительно, стеклянная крышка снимается со стаканчика. Все разложение длится около 3 часов. После загустения массы нагревание прекращается и после охлаждения до 60°С производится осторожное приливание H₂O из расчета 75 мл на 1 г навески. При слабом нагревании производится постепенное растворение остатка, по достижении которого раствор становится почти прозрачным. Затем добавляется бумажная масса и производится фильтрование через бумажный фильтр («синяя ленточка»). Осадок SiO₂ на фильтре промывается горячей водой, затем переносится в тигель, предварительно взвешенный, и прокаливается при 1000°С до постоянного веса.

Выводы

1. Глинозем, полученный из алуниита или из какого-либо другого сырья, при соблюдении необходимых условий (температура и время) можно разлагать с H₂SO₄ (1:1).

2. Повышение температуры регулируют пламенем газовой горелки, наблюдая за термометром, чтобы не было резкого отклонения от данных, приведенных в работе.

3. Во время разложения необходимо обязательно через короткие промежутки производить перемешивание осадка стеклянной палочкой, постоянно находящейся в стаканчике.

4. При малых содержаниях SiO_2 фильтрование необходимо производить с помощью бумажной массы.

5. Кислотное разложение имеет преимущество перед методом сплавления в значительной быстроте производства и удобстве. При этом совершенно нет необходимости выпаривать SiO_2 с фтористоводородной кислотой.

И. Р. Сәлимханов

Алюминий оксидини парчаланмасы вә ондаки силициумун сүр'әтлә тә'йин әдилмәси үсулу

ХҮЛАСӘ

Алюминий оксидинә аз мигдарда гарышмыш SiO_2 -ини тә'йин әтмәк үчүн Al_2O_3 -ини әридилмәси просеси ишдә хейли чәтинлик төрәдир.

Апардығымыз тәчрүбәләр кәстәрир ки, алюминий оксидини һәлл ола биләчәк һала салмаг үчүн 1:1 нисбәтиндә сульфат туршусу шиләтмәк һаһа әлвәришлидир.

Просес икә саат давам әдир. Бу мүддәт әрзиндә температур тәдричән $175-190^\circ\text{C}$ -ә чатдырылыр.

Бу шәртләрә рәайәт әдилдикдә алюминий оксиди асанлыгһа әри-йир вә ондан чүз'и мигдарда олан SiO_2 -ни чох дәгиг сурәтдә мүәййән әтмәк мүмкүн олур.

Тәклиф әдилән үсул һәм сүр'әтлә апарылмасы, һәм дә асанлыгы чәһәтдән дикәр үсуллардан үстүн сайылыр.

Д. М. ХАЛИЛОВ

О ФАУНЕ ФОРАМИНИФЕР ПАЛЕОГЕНОВЫХ ОТЛОЖЕНИЙ ТАЛЫША

Глинисто-песчаная толща палеогеновых образований Талышского хребта нами была исследована по разрезам с. с. Кишлак, Гиля-дере, Див-агач, Сори и др. Лерикского района Азербайджана. В результате этой работы впервые удалось обнаружить из ряда участков разреза довольно богатую, но сравнительно однообразную фауну фораминифер, которые относятся к представителям *Rotalia*, *Globigerina*, *Nummulites* и др. Общий характер микрофауны Талышского палеогена резко отличается от таковой синхроничных образований Большого Кавказа, ввиду отсутствия здесь многочисленных видов мелких фораминифер. Наряду с этим, в палеогеновых отложениях Талыша, местами довольно часто, хотя единично, встречаются представители нуммулитов и оперкулин; лишь в отдельных пропластках разреза наблюдается богатое скопление последних.

В зоне Большого Кавказа мелкие фораминиферы играют весьма важную роль в отложениях палеогена, тогда как крупные имеют очень ограниченное распространение. В отложениях же палеогена Талыша присутствует небольшое число мелких фораминифер, в особенности представители рода *Rotalia*, которые получили здесь сравнительно большое развитие. Из числа обнаруженных нами здесь донных фораминифер отметим следующие: *Nummulites madii* Davies, *Nummulites murchissoni* Brunnner, *Operculina* sp., *Miliolina* sp., *Rotalia kischlakensis* nov. sp., *R. azerbaijanica* nov. sp., *R. octocamerata* nov. sp., *Cibicides refulgens* Montfort, *C. perlucides* Nuttall.

Видовой состав этой фауны говорит за то, что они несомненно жили в мелководных условиях при наличии теплой среды.

Тепловодный характер бассейна благоприятствовал бурному развитию крупной фауны фораминифер, сыгравших породобразующую роль в виде нуммулитовых известняков в полосе Альпо-Гималайской геосинклинали.

Из планктонной мелкой фауны фораминифер в палеогеновых образованиях Лерикского района укажем следующие виды: *Globigerina bulloides* d'Orb., *G. bulloides* d'Orb. var. *criphomphala* Glaess., *G. bulloides* d'Orb. var. *quadriportida* Coch., *G. belli* White, *G. subsphaerica* Subb., *G. ex gr. mexicana* Cushman, *G. turmenica* Chailov, *Globigerinella micra* (Cole), *Globorotalia crassaformis* (Gall. et Wiss.).

Эти виды фораминифер известны также в палеогеновых отложениях Большого Кавказа, где особи большинства их встречаются в больших количествах, в отличие от описываемого района.

Благодаря результатам исследований моллюсковой фауны и фораминифер К. А. Ализаде и Д. М. Халиловым палеогеновые отложения Лерикского района были подразделены на нижний, средний и верхний эоцен и олигоцен.

Об этой работе исследователями было сделано краткое сообщение в статье „Стратиграфия третичных отложений Талыша.“ (Доклады АН Азерб. ССР № 1, 1948).

В настоящей работе устанавливается ряд новых видов фораминифер из палеогеновых отложений Талыша, являющихся обитателями южных морей.

Описание видов фораминифер

Семейство *Buliminidae*.

Род *Bulimina* d'Orbigny, 1826.

Раковина высококоническая, продолговатая, трехрядная. Камеры вздутые. Стенка известковая, прободенная. Апертура петлевидная с зубом или пластинкой у одной стороны.

Bulimina giladerensis nov. sp.

Табл. I, рис. 1 а, б.

Голотип № 45, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР. Диагноз. Раковина высококоническая, быстро расширяющаяся к апертурному концу. Поздние 3 камеры сильно вздутые, занимают около 2/3 длины ее. Раковина состоит из 16 камер, отделенных друг от друга сильно углубленными швами.

Раковина маленькая, высококоническая, суживающаяся к затупленному начальному концу; поперечное сечение трехгранное, особенно в ранней части ее. 15—16 камер расположены в три ряда, причем в двух рядах—по пять камер. Начальная камера сравнительно большая, круглая, более же поздние три, наиболее крупные, шаровидные, занимают примерно 2/3 длины раковины. Септальные швы слегка изогнутые, углубленные.

Стенки раковины известковые, покрытые мелкоточечными углублениями.

Апертура расположена в последней камере и имеет овальную форму. Этот вид отличается от близкой формы *Bulimina pseudoprischi* Subb. несколько иным расположением сильно вздутой апертурной камеры, формой апертуры и др.

Размеры: длина—0,34 мм; наибольшая ширина—0,23 мм.

Местонахождение. Описываемая форма встречается в эоценовых отложениях окрестностей с. с. Кишлак и Гиладере Лерикского района Азербайджана.

Семейство *Rotalidae*.

Род *Rotalia* Lamarck, 1804.

Раковина низкокониическая, двояковыпуклая. Пупочная область замкнута конической пуговкой из вещества дополнительного скелета. Швы на брюшной стороне вдавленные. Стенка известковая, прободенная. Апертура расположена у края брюшной стороны на середине расстояния между периферией и пупочной поверхностью, в виде изогнутого отверстия.

Rotalia azerbaijanica nov. sp.

Табл. I, рис. 2 а, б, с,

Голотип № 46, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, с двух сторон сильно выпуклая

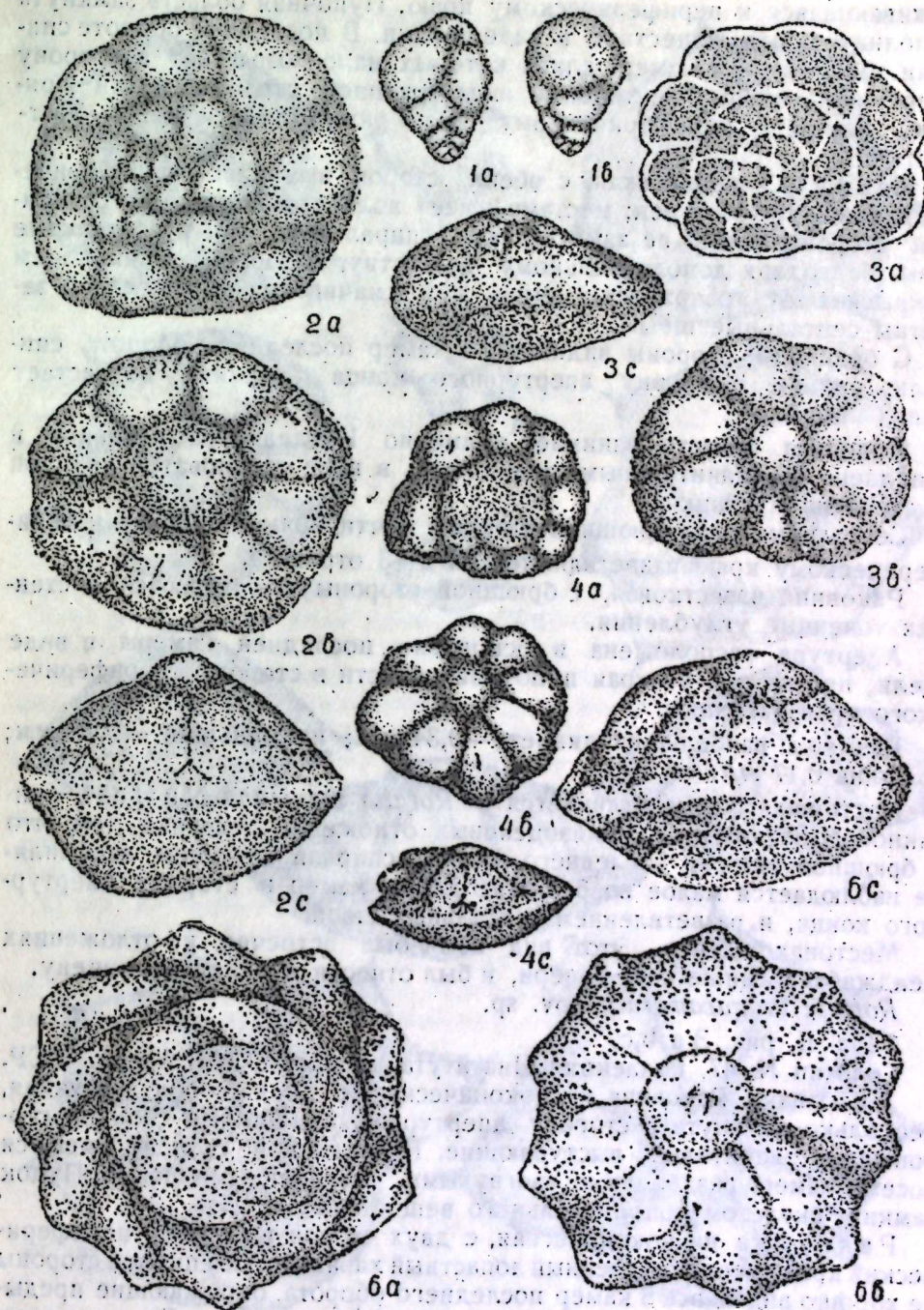

Таблица I

1 а, б. *Bulimina giladerensis* n. sp. × 40

2 а, б, с. *Rotalia azerbaijanica* n. sp. × 40

3 а, б, с. *Rotalia longacamerata* n. sp. × 40

4 а, б, с. *Rotalia talischenis* n. sp. × 40

6 а, б, с. *Rotalia aculeata* n. sp. × 40

суживающаяся к периферическому краю. Пупочная область замкнута дополнительным веществом в виде шишки. В последнем обороте спирали имеется 8—9 камер, длина которых мало возрастает в сторону апертурного конца. Септальные швы брюшной стороны почти прямые, ближе к периферическому краю разветвляются на 2—3 отростка.

Раковина коническая, с обеих сторон выпуклая, периферический край тупо заострен; местами имеет волнистый характер; со спиной стороны почти не заметны как спиральные, так и септальные швы, благодаря дополнительному веществу, которое тонким слоем покрывает эту поверхность; лишь при смачивании водой слабо заметны септальные швы.

С брюшной стороны видны 8—9 камер последнего оборота спирали, причем в сторону апертурного конца умеренно возрастает длина камер.

Пупочная область занимает примерно 1/3 диаметра раковины и заполнена дополнительным веществом в виде стекловатой круглой выступающей шишки.

Септальные швы брюшной стороны почти прямые, ближе к периферическому краю разветвляются на 2—3 отростка.

Раковина известковая, с брюшной стороны наблюдаются в стенках точечные углубления.

Апертура расположена в основании последней камеры в виде щели, протянутой от края пупочной области в сторону периферического края раковины.

Размеры: наибольший диаметр—0,34 мм; наименьший—0,27 мм; толщина 0,17 мм.

Настоящая форма отличается от *Rotalia mexicana* Nuttall, описанной Нутталом из верхнеэоценовых отложений Америки, тем, что в брюшной стороне последнего оборота спирали в нашем экземпляре наблюдается малое возрастание длины камер в сторону апертурного конца, и разветвлением септальных швов.

Местонахождение. Этот вид нами был встречен в отложениях Кенджабарю, ниже сел. Говери, и был отнесен к верхнему эоцену.

Rotalia longacamerata nov. sp.

Табл. II, рис. 3 а, б, с,

Голотип № 47, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина низкокониическая, с двух сторон выпуклая, несколько вытянута в сторону апертурной камеры. Со спиной стороны швы значительно выступающие. На брюшной стороне имеются восемь камер, разделенные изогнутыми, углубленными швами. Пупок замкнут скелетом дополнительного вещества.

Раковина низкокониическая, с двух сторон выпуклая, периферический край имеет округленный лопастный характер. Со спиной стороны ее хорошо видны все 8 камер последнего оборота, окружающие предыдущие обороты спирали, разделенные также на камеры. В намоченном виде они целиком хорошо видны. Швы значительно изогнутые, заметно выступающие на спиновую поверхность раковины. Длина камер последнего оборота постепенно возрастает в сторону апертурного конца раковины. С брюшной стороны расположены 8 камер последнего оборота, разделенные изогнутыми углубленными швами. Пупоч-

ниное и брюшное определение принято здесь условно.

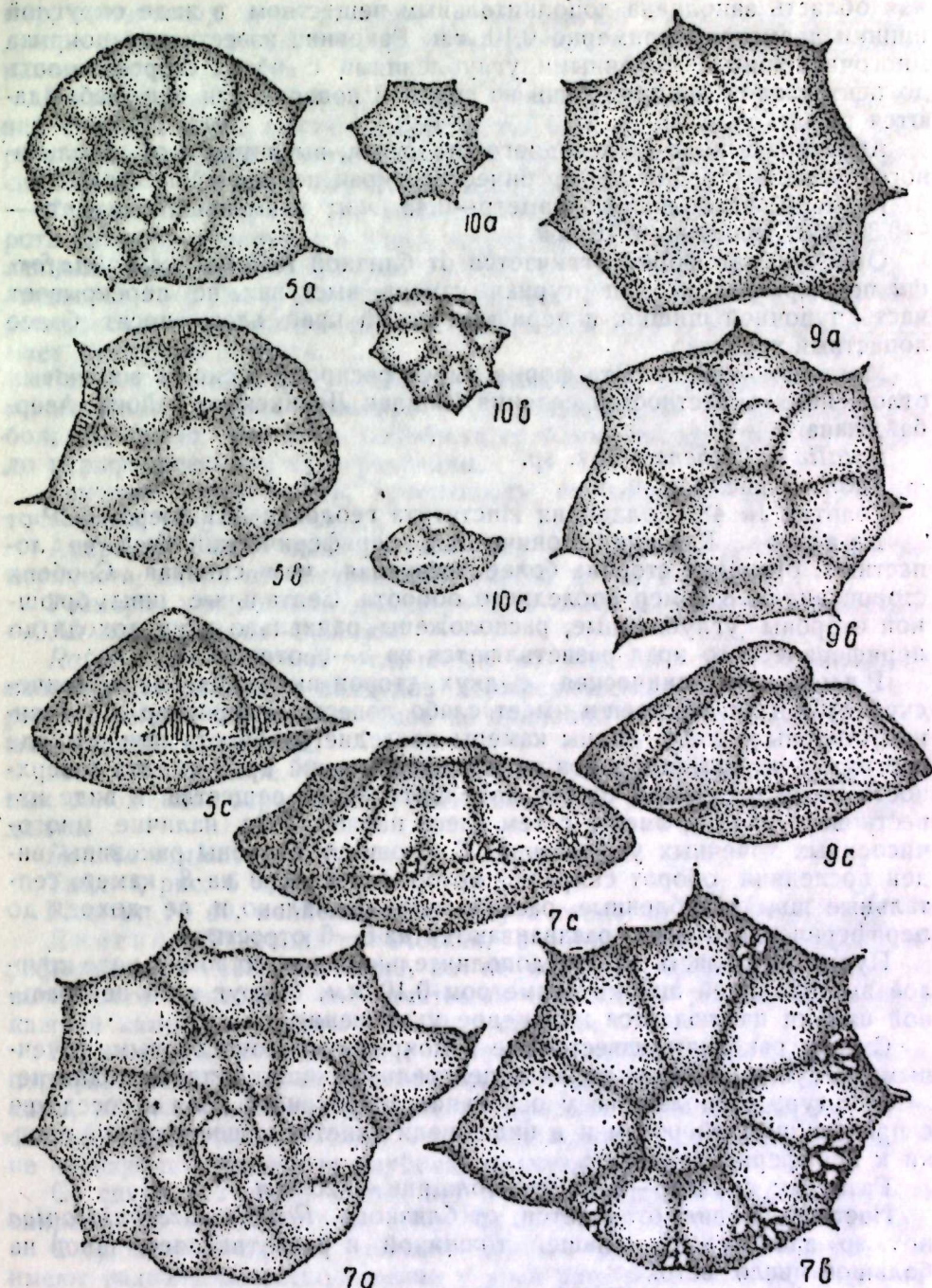

Таблица II

- 5 а, б, с. *Rotalia kischlakensis* n. sp. × 28
 7 а, б, с. *Rotalia tuberpllicata* n. sp. × 28
 9 а, б, с. *Rotalia octocamerata* n. sp. × 40
 10 а, б, с. *Rotalia bulla* n. sp. × 28

ная область заполнена дополнительным веществом в виде округлой шишки диаметром примерно 0,10 мм. Раковина известковая, покрыта многочисленными точечными углублениями с обеих сторон вплоть до центральной шишки; лишь на спинной поверхности они наблюдаются реже.

Апертура в виде щелевидного отверстия, вытянутого от заполненного пупка в сторону периферического края последней камеры.

Размеры: наибольший диаметр—0,43 мм; наименьший диаметр—0,30 мм; толщина—0,19 мм.

Описываемая форма отличается от близкой *Rotalia valvuliforma* пов. sp. тем, что апертурная камера, выступая, не перекрывает часть пупочной шишки, и периферический край здесь носит более лопастный характер.

Местонахождение. Эта форма имеет распространение в эоценовых отложениях окрестностей селения Кишлак Лерикского района Азербайджана.

Rotalia talischensis nov. sp.

Табл. I, рис. 4 а, б, с.

Голотип № 48. Коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, периферический край ее лопастный; брюшная сторона более выпуклая, чем спинная. С обеих сторон видны 8 камер последнего оборота. Септальные швы брюшной стороны углубленные, расположены радиально и не доходя до периферического края разветвляются на 5—6 отростков.

Раковина коническая, с двух сторон выпуклая; периферический край тупо заострен и имеет слабо лопастный характер. Со спинной стороны хорошо видны камеры последнего оборота при выходе изогнутых септальных швов на периферический край ее; эта поверхность покрыта триним слоем дополнительного вещества в виде известкового налета; вместе с тем здесь наблюдается наличие многочисленных точечных углублений. С брюшной стороны раковины виден последний оборот спирали, который разделен на 8 камер; септальные швы углубленные, расположены радиально и, не доходя до периферического края, раздваиваются на 5—6 отростков.

Пупочная область занята дополнительным веществом в виде круглой выступающей шишки диаметром 0,10 мм. Вокруг этой центральной шишки наблюдается кольцевое углубление.

Стенки раковины известковые и покрыты многочисленными точечными углублениями, включая и центральное шишковидное поднятие. Апертура расположена у основания апертурного края в соседстве с предыдущим оборотом и в виде щели тянется от центральной шишки к периферии раковины.

Размеры: диаметр—0,45 мм; толщина—0,20 мм.

Настоящий вид отличается от близкого *Rotalia azerbaijanica* пов. sp. значительно меньшей толщиной и разветвлением швов на большое число веток.

Местонахождение. *Rotalia talischensis* n. sp. распространяется в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского района Азербайджана.

Rotalia kischlakensis nov. sp.

Табл. II, рис. 5 а, б, с.

Голотип № 48, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, с брюшной стороны более выпуклая, чем со спинной, периферический край тупо заострен и снабжен 2—3 шипами. На брюшной стороне раковины имеются 7—8 ка-

мер, отделенных друг от друга радиальными швами, которые в 2/3 длины своей разветвляются на большое число отростков, несколько напоминающих грабли.

Раковина коническая, с двух сторон выпуклая, причем с брюшной стороны более выступающая; периферический край тупо заострен, и в последней камере имеется хорошо развитый, короткий, массивный шип, а в двух других камерах мелкие шипы.

Со спинной стороны еле заметен спиральный шов последнего оборота спирали; поверхность здесь шероховатая и пронизана многочисленными пунктирными углублениями. На брюшной стороне ее наблюдаются 7—8 камер последнего оборота, с большим наклоном упирающихся в шаровидную шишку диаметром 0,12 мм, которая занимает пупочную область.

Септальные швы углубленные, расположены радиально со слабыми изгибами, причем примерно в 2/3 длины своей разветвляются на большое число отростков, подобных граблям, которые почти доходят до периферического края раковины.

Раковина известковая, поверхность ее шероховатая и покрыта точечными углублениями.

Апертура в виде щели расположена в основании апертурной поверхности, вдоль от центральной шишки до периферии.

Размеры: наибольший диаметр—0,62 мм; наименьший диаметр—0,50 мм; толщина—0,36 мм.

Rotalia kischlakensis отличается от близкого *Rotalia mexicana* наличием шиповидных выступов периферического края раковины и разветвлением септальных швов на брюшной стороне в виде отростков, подобных граблям.

Местонахождение. Описываемый вид распространяется в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского р-на Азербайджана.

Rotalia aculeatosa nov. sp.

Табл. I, рис. 6 а, б, с.

Голотип № 49, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, с обеих сторон выпуклая, периферический край лопастный, но не образует чрезмерно глубокие вогнутости и снабжен еле заметными шипиками, расположенными в каждой камере последнего оборота спирали.

Раковина коническая, с обеих сторон значительно выпуклая, периферический край ее снабжен еле выступающими массивными шипиками, расположенными примерно в середине каждой камеры периферической стороны. Между этими шипиками в периферическом краю не образуются чрезмерно глубокие вогнутости.

Со спинной стороны видны все 9—10 камер последнего оборота спирали. Во внутренних же оборотах швы и камеры почти незаметны.

С брюшной стороны, местами, септальные швы незаметны; они имеют радиальное расположение у края пупочной области, далее местами изгибаются и раздваиваются. Пупочная область занята центральной шишкой, еле выступающей из окружающих ее камер.

Раковина известковая, поверхность покрыта многочисленными точечными углублениями.

Апертура плохо видима и расположена у основания апертурного края последней камеры.

Размеры: диаметр—0,58 мм; толщина—0,36 мм.

Этот вид отличается от близкого ему *Rotalia byramensis* Cushman, описанного из нижнеолигоценовых отложений Америки, тем,

что на периферическом краю не образуются между шипиками глубокие вогнутости и почти из каждой камеры выходят шиповидные выступы.

Местонахождение. *Rotalia aculeatus* nov. sp. распространена в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского района, Азербайджана.

Rotalia tuberculata nov. sp.

Табл. II, рис. 7 а, б, с.

Диагноз. Раковина коническая, со спинной стороны хорошо видны лишь 8 камер последнего оборота; с брюшной стороны камеры отделены радиальными швами, которые, не доходя до периферического края, примерно, до 1/3 длины своей, распадаются на ряд веток, образуя поднятия в виде ребрышек и бугорков. В периферическом краю чрезмерные вогнутости не наблюдаются; последние шесть камер имеют по одному шипику.

Раковина большая, с двух сторон значительно выпуклая; в середине каждой из последних шести камер имеются слабо выступающие шипы.

Со спинной стороны хорошо видны 9 камер последнего оборота; более ранние же камеры отчетливо заметны лишь при смачивании ее.

В пупочной области брюшной стороны раковины расположено слабо выступающее шаровидное образование дополнительного скелета, отделенное кольцевым углублением прилегающих камер последнего оборота.

Септальные швы апертурной стороны простые, углубленные, почти выпрямленные, расположены радиально и, не доходя к периферическому краю, примерно, до 1/3 длины своей, распадаются на ряд веток, между которыми имеются выступающие места в виде ребрышек и бугорков.

Раковина известковая и покрыта многочисленными точечными углублениями.

Апертура расположена у основания апертурного края последней камеры в виде щели.

Размеры: наибольший диаметр—0,81 мм; наименьший диаметр—0,77 мм; толщина—0,32 мм.

Описываемый вид отличается от *Rotalia aculeatus* меньшим числом камер в последнем обороте, разветвлением септальных швов и образованием бугорков и складок.

Местонахождение. Этот вид встречается в нижнеолигоценых отложениях окрестностей сел. Азербайджан Лерикского района Азербайджана.

Rotalia valvulinaforma nov. sp.

Табл. III, рис. 8 а, б с.

Голотип № 50, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина низкоконическая, брюшная сторона более выступающая; угол наклона не превышает 35°, периферический край волнистый, с брюшной стороны имеются 8 камер, отделенных почти прямыми углубленными швами. Пупочная область замкнута еле выступающей шишковидной пуговицей дополнительного скелета, которая имеет полулунную форму. Полулунное очертание ее связано с перекрытием конца значительно выступающей апертурной камеры.

Раковина низкоконическая, брюшная сторона более выпуклая, угол наклона не превышает 35°, периферический край волнистый.

Со спинной стороны видны все камеры, разделенные простыми изогнутыми септальными швами; заметен также спиральный шов.

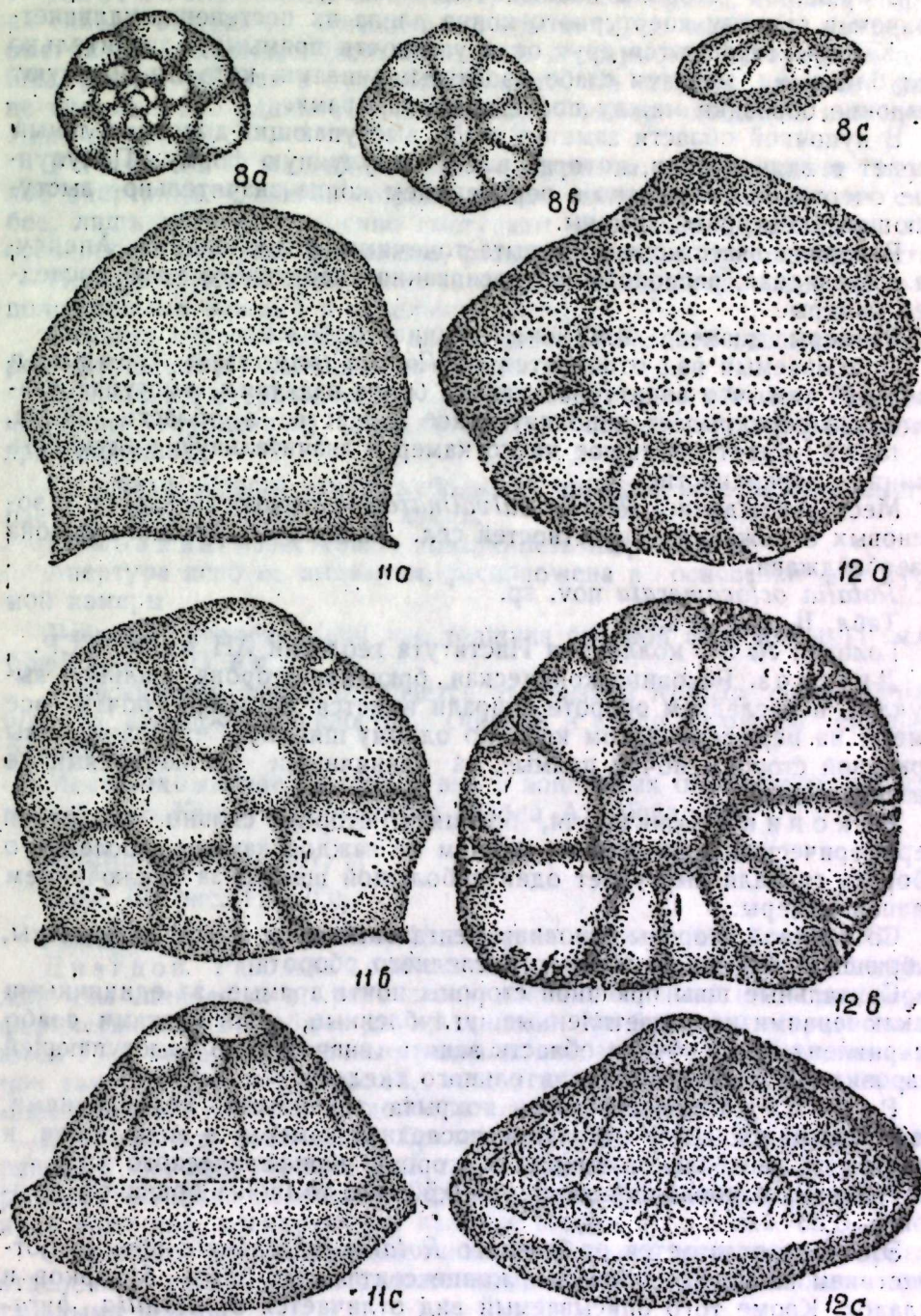

Таблица II

- 8 а, б, с. *Rotalia valvulinaforma*, sp. × 28
 11 а, б, с. *Rotalia soricensis* n. sp. × 28
 12 а, б, с. *Rotalia kurudjaensis* n. sp. × 28

С брюшной стороны наблюдается 8 камер последнего оборота, причем в сторону апертурного конца длина их постепенно удлиняется. Камеры отделяются друг от друга почти прямыми, значительно углубленными, местами слабо изогнутыми швами, которые образуют широкие бороздки между последними камерами.

В пупочной области заметен слабо выступающий дополнительный скелет в виде шишки, которая имеет полулунную форму. Полулунное очертание ее связано с перекрытием конца значительно выступающей апертурной камеры.

Раковина известковая, покрыта точечными углублениями. Апертюра щелевидная, расположена у основания апертурного края последней камеры.

Размеры: диаметр—0,40 мм; толщина—0,20 мм.

Описываемый вид отличается от *Rotalia fimbriatula* Cushman et Nard. тем, что апертурная камера более вздутая и, выступая, значительно перекрывает дополнительное вещество в области пупка, а также имеет большое число камер и значительную выпуклость спинной поверхности.

Местонахождение. *Rotalia valvulinaforma* распространяется в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского района Азербайджана.

Rotalia octocamerata nov. sp.

Табл. II, рис. 9 а, б, с.

Голотип № 51, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, брюшная сторона сильно выпуклая, в последнем обороте спирали имеется 8 камер; почти все имеют на периферическом краю по одному шипику. Септальные швы брюшной стороны почти прямые, за единичными исключениями не разветвленные.

Раковина коническая, брюшная сторона сильно выпуклая, периферический край острый, причем из каждой камеры последнего оборота спирали выступает один небольшой шипик, за исключением ранней камеры.

Со спинной стороны раковины септальные швы почти не заметны, с брюшной же видны 8 камер последнего оборота.

Септальные швы брюшной стороны почти прямые, за единичными исключениями не разветвленные, углубленные, лишь местами слабо искривленные. Пупочная область занята значительно выступающей шаровидной шишкой дополнительного скелета.

Раковина известковая и покрыта точечными углублениями. Апертюра находится у основания последней камеры, в виде щели, и тянется от центральной шишки в сторону периферического края.

Размеры: наибольший диаметр—0,52 мм; толщина брюшной стороны—0,23 мм.

Этот вид отличается от близкого *Rotalia tuberculata* nov. sp. отсутствием на периферическом конце септальных швов бугорков и складок. Кроме того описываемый вид отличается от *Rotalia byramensis* Cushman меньшим числом камер и своими септальными швами, которые здесь не раздваиваются.

Местонахождение. Настоящий вид встречен нами в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского района Азербайджана.

Rotalia bulla nov. sp.

Табл. II, рис. 10 а, б, с.

Голотип № 52, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина маленькая, низкоконическая, спинная сторона сильно выпуклая, брюшная же слабее, лишь местами умеренно выступают отдельные части камер и в особенности центральная шишка, расположенная в пупочной области. На спинной стороне швы не видны; в последнем обороте имеется 7 камер, каждая из них снабжена шипиком.

Раковина маленькая, низкоконическая и имеет почти круглое очертание. Спинная сторона сильно выпуклая, брюшная же слабее, лишь местами умеренно выступают отдельные части камер и в особенности центральная шишка, расположенная в пупочной области.

Периферический край снабжен семью небольшими шипиками, расположенными каждый в отдельной камере.

Спинная сторона покрыта слоем дополнительного вещества, которое затушевывает наличие септальных швов.

С брюшной стороны видны 7 камер последнего оборота. Септальные швы углубленные, суживающиеся в сторону периферического края раковины.

Пупочная область занята небольшой шишкой, которая мало выступает от прилегающих к ней камер.

Раковина известковая, поверхность шероховатая.

Апертюра ясно не выражена, расположена в основании апертурной камеры.

Размеры: диаметр—0,30 мм; толщина спинной стороны—0,11 мм; брюшной—0,03 мм.

Описываемая форма отличается от близкой *Rotalia octocamerata* nov. sp. сильной выпуклостью спинной и слабо брюшной стороны раковины.

Местонахождение. Встречен вид в эоценовых отложениях окрестностей сел. Кишлак Лерикского района Азербайджана.

Rotalia soriensis nov. sp.

Табл. III, рис. 11 а, б, с.

Голотип № 53, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, брюшная сторона более выпуклая, чем спинная, и покрыта слоем дополнительного вещества; периферический край снабжен двумя шипами. На брюшной стороне имеются 7—8 камер, отделенные радиальными не зубчатыми швами; пупок замкнут крупной шишкой, вокруг которой расположены еще 3 шишковидных выступа из дополнительного вещества.

Раковина коническая, брюшная сторона более выпуклая, чем спинная. Периферический край тупо заострен, снабжен двумя короткими шипами. Спинная поверхность покрыта слоем дополнительного вещества, маскирующим наличие швов.

С брюшной стороны видны лишь 7—8 камер последнего оборота, отделенные радиально расположенными почти не углубленными септальными швами.

В пупочной области развита центральная, значительно выступающая стекловидная шишка, вокруг которой расположены еще 2—3 шишки, причём одна довольно крупная уступает по величине центральной.

Раковина известковая, поверхность шероховатая.

Апертюра расположена у основания апертурной поверхности последней камеры вдоль между центральной шишкой и периферическим краем.

Размеры: наибольший диаметр—0,85 мм; наименьший диаметр—0,71 мм; толщина—0,53 мм; толщина брюшной стороны—0,37 мм.

Описываемая форма отличается от *Rotalia mexicana* Nuttall var. *mesatepensis* Nuttall, описанного из нижнеолигоценовых отложений Мексики, меньшим количеством камер, почти отсутствием зубчатости вдоль септальных швов и наличием двух шипов.

Местонахождение. Настоящий вид встречается в палеогеновых образованиях окрестностей сел. Сори Лерикского района Азербайджана.

Rotalia kurudjaensis nov. sp.

Табл. III, рис. 12 а, б, с.

Голотип № 54, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина большая, коническая, спинная сторона умеренно, а брюшная сильно выпуклая, с брюшной стороны видны 10 камер последнего оборота, отделенные радиальными швами, которые, доходя почти до $\frac{2}{3}$ длины своей, пучкообразно разветвляются на 4 и более веток, направляющиеся к периферическому краю с образованием бороздки.

Раковина большая, коническая, спинная сторона умеренно, а брюшная—сильно выпуклая, периферический край волнистый, тупо заостренный. Со спинной стороны швы почти не заметны, лишь в последних 2—3 камерах ближе к периферическому краю наблюдается наличие изогнутых выступающих швов; остальная часть покрыта слоем дополнительного вещества.

С брюшной стороны видны 10 камер последнего оборота спиралю.

Септальные швы здесь углубленные, расположены радиально, и, доходя до $\frac{2}{3}$ длины своей, пучкообразно разветвляются на 4 и более веток, которые направляются к периферическому краю, образуя бороздки.

Пупочная область занята веществом дополнительного скелета; она значительно выступает по отношению к упирающимся в нее камерам, хотя переход к последним происходит без резкой ступени.

Раковина известковая, поверхность шероховатая.

Размеры: наибольший диаметр—1,05 мм; наименьший диаметр—0,93 мм; толщина—0,61 мм; толщина брюшной стороны—0,40 мм.

Описываемый вид отличается от близкого *Rotalia kischlakensis* nov. sp., главным образом, отсутствием шипика в периферической части раковины.

Местонахождение. Настоящая форма имеет распространение в палеогеновых отложениях разреза Куручая, притока Ленкорань-чай Лерикского района Азербайджана.

Rotalia granulata nov. sp.

Табл. IV, рис. 13 а, б, с.

Гелотип № 55, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Диагноз. Раковина коническая, брюшная сторона более выпуклая. На спинной стороне, под слоем вещества дополнительного скелета, имеются многочисленные крупные белесоватые пятнышки. На брюшной стороне имеется 8—9 камер, отделенных радиально расположенными швами, которые, не доходя до периферического края, разветвляются на большое число корнеподобных отростков. Кроме пупочной, имеются 2—3 менее крупные шишки.

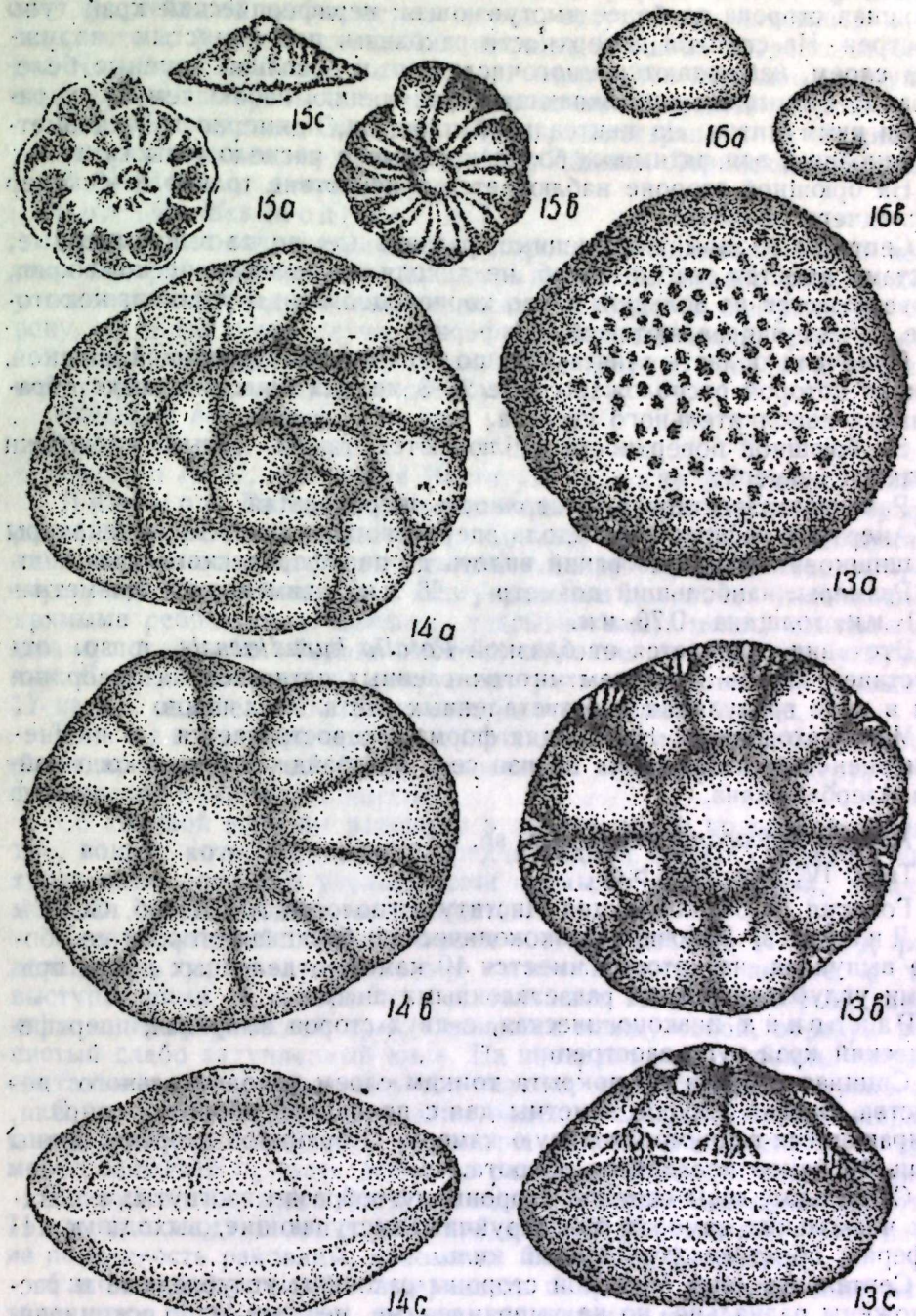

Таблица IV

13 а, б, с. *Rotalia granulata* n. sp. ×28

14 а, б, с. *Rotalia lencorandjaensis* n. sp. ×28

15 а, б, с. *Cibicides hoveriensis* n. sp. ×28

16 а, б, с. *Ovulites zeivensis* n. sp. ×40

Раковина коническая, с двух сторон выпуклая, вместе с тем брюшная сторона ее более выступающая; периферический край тупо заострен. На спинной поверхности раковины, под пористым наружным слоем, наблюдаются многочисленные и довольно крупные белеватые пятнышки, напоминающие грануляцию, наблюдаемую у раковин нуммулитов. На центральной площади, примерно в $\frac{1}{3}$ диаметра раковины, эти пятнышки более крупные и расположены гуще.

На брюшной стороне наблюдается присутствие только 8—9 камер последнего оборота.

Септальные швы углубленные, радиальные, но не выпрямленные, местами имеется слабый изгиб; не доходя до периферического края, разветвляются на большое число корнеподобных отростков, некоторые из них направляются к периферии.

Пупочная область занята хорошо развитой, выступающей шишкой, вокруг которой расположены еще 2—3 мелких шишковидных образования дополнительного скелета.

На брюшной поверхности наблюдаются также белые пятнышки мелкого размера.

Раковина известковая, поверхность шероховатая.

Апертура расположена вдоль апертурного края последней камеры от шишковидных образований вплоть до периферического края.

Размеры: наибольший диаметр—0,98 мм; наименьший диаметр—0,81 мм; толщина—0,70 мм.

Этот вид отличается от близкой *Rotalia kurudjaensis* n. sp. отсутствием шипов, наличием многочисленных пятнышек на поверхности в виде грануляции и разветвленных септальных швов.

Местонахождение. Настоящая форма распространяется в нижнеолигоценых отложениях вблизи сел. Азербайджан Лерикского района Азербайджана.

Rotalia lencorandjaensis nov. sp.

Табл. IV, рис. 14 а, в, с.

Голотип № 56, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Д и а г н о з. Раковина низкокониическая; брюшная сторона ее более выпуклая, на которой имеется 10 камер, отделенных почти прямыми углубленными, не разветвленными швами.

Раковина низкокониическая, с двух сторон выпуклая; периферический край тупо заострен.

Спинная сторона ее покрыта тонким слоем дополнительного вещества, однако хорошо заметны два с половиной оборота спирали, упирающиеся в примордиальную камеру. С брюшной стороны видны лишь 10 камер последнего оборота.

Септальные швы спинной стороны дугообразно изогнуты; в поздних нескольких камерах они струйчато-выступающие; выходя к периферии, образуют затупленный киль.

Септальные швы брюшной стороны раковины углубленные и расположены радиально, но не выпрямленные, местами слабо искривленные.

Пупочная область занята веществом дополнительного скелета в виде шишки, слабо выступающей из окружающих ее камер.

Раковина известковая, поверхность ее шероховатая и покрыта многочисленными точечными углублениями.

Апертура плохо различима.

Размеры: наибольший диаметр—0,99 мм; наименьший диаметр—0,35 мм; толщина—0,40 мм.

Настоящий вид отличается от близкой формы *Rotalia granulata* nov. sp. меньшей выпуклостью сторон, отсутствием пятнышек на поверхности и формой септальных швов на брюшной стороне; от близкой *Rotalia valvulinaforma* nov. sp. отличается меньшей выпуклостью спинной стороны и септальными швами брюшной стороны.

Местонахождение. Этот вид имеет распространение в нижнеолигоценых отложениях вблизи с. Азербайджан Лерикского района.

Семейство *Anomalinidae*

Род *Cibicides* Montfort, 1808.

Раковина коническая, спинная сторона уплощенная, стенка известковая, грубопороденная. Апертура периферическая, расположена у основания последней камеры, иногда заходит на вентральную сторону, но в типичном случае имеет вид длинной щели, расположенной между внутренним краем камеры на спинной стороне и дорзальной стороной предыдущего оборота.

Cibicides hoveriensis nov. sp.

Табл. IV, рис. 15 а, в, с.

Голотип № 57, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Д и а г н о з. Раковина низкокониическая, почти круглая, периферический край слабо лопастный. Спинная сторона ее уплощенная, лишь центральная часть выступающая, вокруг которой имеется предпоследний оборот спирали с выступающими довольно уплощенными прямыми ребрышками, местами прерывистыми; между септальными швами последнего оборота имеются широкие полулунные углубления. С брюшной стороны вокруг центральной шишки расположены 11 камер, отделенные изогнутыми, выступающими швами.

Раковина коническая, очертание круглое; спинная сторона плоская, брюшная—выпуклая, равномерно возрастает к центру; периферический край ее волнистый.

Со спинной стороны раковины в центре видно кольцевое поднятие, вокруг которого имеется предпоследний оборот спирали с выступающими довольно утолщенными прямыми ребрышками, причем местами они, изгибаясь, прерываются.

Периферический оборот спирали состоит здесь из 11 камер, разделенных в середине значительно изгибающимися и вместе с тем выступающими на поверхность септальными швами, которые, переходя в периферический край, сливаются между собой, образуя волнистый слабо затупленный киль. На поверхности раковины между септальными швами наблюдается наличие полулунных углублений.

С брюшной стороны раковины виден последний оборот спирали и значительное поднятие в центре, причем это последнее примерно занимает $\frac{1}{8}$ часть диаметра раковины и полого затупляется.

Вокруг этого поднятия в последнем обороте спирали имеются 11 камер с изогнутыми швами, причем они значительно выступают на поверхность раковины, напоминая изогнутые ребрышки.

Раковина известковая, поверхность покрыта хорошо заметными точечными углублениями, включая поднятие в центре.

Апертура расположена в периферическом крае последней камеры и переходит частично в спинную сторону.

Размеры: диаметр—0,60 мм; высота—0,12 мм.

Описываемая форма не имеет близких форм, известных нам из палеогеновых отложений Большого Кавказа и других областей.

Местонахождение. Настоящий вид единично встречается в эоценовых отложениях разреза Кеуджабарю в окрестности сел. Говерн Лерикского района Азербайджана.

Флора

Ovulites zeivensis nov. sp.
Табл. V, рис. 16 a,b.

Голотип № 58, коллекция Института геологии АН Азерб. ССР.

Скелет яйцевидный, с одной стороны слабо сжатой формы. Примерно в середине сжатой поверхности наблюдается небольшое отверстие, вокруг которого имеется углубление. Это отверстие пронизывается внутрь скелета, где слабо расширяется, и заполнено ярко бурокрасненным веществом. На поверхности скелета расположены многочисленные точечные углубления, пронизывающиеся внутрь его. В составе скелета принимает большое участие кремнезем.

Размеры: диаметр несжатой стороны—0,22 мм; диаметр сжатой—0,17 мм.

Описываемая форма отличается от *Ovulites ovulum* Liv. своим яйцевидным очертанием и составом.

Местонахождение. Настоящий вид встречен в отложениях Хадумского горизонта против селения Мондыга Лерикского района Азербайджана.

Наряду с этим она известна в палеогеновых отложениях Шаумяновского района Азербайджана.

Близкая к описываемой форме *Ovulites* нами была найдена также из эоценовых образований в окрестностях сел. Кишлак.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агаларова Д. А., Джафаров Д. И., Халилов Д. М.—Справочник по микрофауне третичных отложений Апшеронского полуострова. Азгостоптехиздат, Баку, 1940.
2. Авдусин П. П.—Краткий отчет о геологических изысканиях в Ленкоранском районе летом 1930 г. Изд. ВГРО, вып. 1, 62, Баку, 1932.
3. Ализаде К. А., Халилов Д. М.—Фауна и стратиграфия третичных отложений Талыша (предварительные результаты). Доклады АН Азерб. ССР, № 2, 1948.
4. Куцев В. П.—Очерк геологии и нефтеносности Талышского хребта. Труды Азерб. НИИ, вып. XXXVI, Баку, 1937.
5. Кашкай М. А.—Основные и ультраосновные породы Азербайджана. Изд. АН Азерб. ССР.
6. Мехтяев Ш. Ф.—О присутствии в Талыше аналогов коунской свиты и хадумского горизонта. Докл. АН Азерб. ССР № 4, 1946.
7. Суботина Н. Н.—Фораминиферы датских и палеогеновых отложений Северного Кавказа. Всесоюзный нефтяной научно-исследовательский геолого-разведочный ин-т, 1947. Микрофауна нефтяных месторождений Кавказа, Эмбы и Средней Азии.
8. Халилов Д. М.—Стратиграфия третичных и меловых отложений Советабдского нефтеносного района. Жур. Азерб. Нефт. Хоз., № 3—4, 1939.
9. Халилов Д. М.—Стратиграфия Талыша по микрофауне.
10. Якубов А. А.—Геология и нефтеносность Талышского р. на. 3р. геолог. совещания Азнефти. Азнефтенздат, 1947.

Ч. М. Халилов

Талыш палеокен чөкүнтүлөрүнүн ени фораминифера нөвлөри

ХУЛАСӘ

Талышын палеокен чөкүнтүлөрүнүн Лерик районунда Гышлаг, Киләдәрә, Дивагач, Соури вә башга кәндләрин әтрафындаки кәсилишләрдә тәдгиг этдийимиз заман орада нисбәтән чох, лакин нөв әтибарилә аз олан фораминифера галыгларыны тапдыг. Онларын арасында *Rotalia*, *Globigerina*, *Nummulites* дә башга чиңсләрә мәнсуб фораминифера нөвләри чохдур.

Талышын палеокен чөкүнтүләриндәки ибтиданләр Баш Гафгаз дағларынын эйни яшлы лайларында тапылан бирнүчәйрәлиләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир. Талышда бир чох хырда фораминифера нөвләрилә бәрабәр ири *Nummulites* вә *Operculina* чиңсләринин нүмайәндәләри дә иштирак әдир.

Бу микроскопик ибтиданләр мүнүм кеоложи рол ойнамышлар. Кеолог Г. Ә. Әлизадә вә Ч. М. Халилов истәр булардан, истәрсә дә моллюска галыгларындан истифадә әдәрәк Лерик районунун палеокен лайларыны алт, орта вә үст эосенә вә олигосенә бөлмүшләр (Азерб. ССР Элмләр Академиясынын „Мә’рузәләри“ журналына бах, 1948. № 1).

Биз бу мәгаләдә Талышын палеокен чөкүнтүләриндә тапылмыш 17 ени фораминифера нөвүнү тәсвир әдирик. Бурада онларын адлары вә шәкилләри верилир.

С. Ф. ХҮСЕЙНОВ

ФОСФОР КУБРЭЛƏРИНИН ПАМБЫГ ЛИФЛƏРИНИН КЕЙФИЙƏТИНƏ ТƏСИРИ

Памбыг, техники биткидир. Памбығын тохумлары (чийиди) яғлыдыр. Тохумлар харичи тэрəфдэн əсл памбыгла əһатə олунмушдур. О да ики чүр телдэн, узун вə гыса теллəрдэн эмэлə кəлмишдир. Бу теллэрə техникада лиф дейилр.

Лиф чох гиймэтли мəһсулдур. Ондан халг тэсəррүфатында, сəнаедə вə техникада кениш сурэтдə истифадə эдилр.

Бөйүк эмək тэлəб эдэн памбығын баһа кэлэн лифлəрини сүн'и ипək вə я башга бир шейлə əвəз этмək үчүн чох гəдимдэн бəри кəстəрилэн бүтүн сə'йлэр индийэдək нəтичəсиз галмышдыр. Памбыг лифиниң технологи хусусийэтлəri она һəдсиз тэлəб ирəли сүрүлмəсини вə сəнаени бир чох сəһэлəриндə кениш сурэтдə ишлəдилмəсини тə'мин эдир.

Памбыг лифиниң техники хассэлəриндэн мөһкəмлиий, эшилə билмəsi, иңчəлийи вə узана билмəsi, лифин узунлуғу илə сых əлагəдардыр. Лифин узунлуғу, памбығын нөв вə чешидиндэн асылы олуб, онун əсас хассəsi сайылыр. Бу кəстəрилэн кейфийийэтлэр памбыгдан һазырланан малларың — кэлəфин, сапын, тохунма нарчаларың вə башга эмтə нөвлəриниң тэсəррүфат вə техники кейфийийəтини мүйийэн эдир.

Кəнд тэсəррүфатының вə сəнаени əсас мəһсулларыңдан бири олан памбыг лифиниң кейфийийəтини яхшылашдырмаг үчүн бу сəһэдə кениш тəдгигат апарылыр.

А. М. Гастева (2) кəстəрдийи кими памбыг лифиниң нөв вə чешидинə анд хусусийийэтлəрдэн башга онун техники хассэлəri сабит галмайыб дəйишир.

Метеорологи шəраит памбыг лифиниң техники хассэлəрини дəйиширə билэр. Иглимин айры-айры мөвсимлəрдə кəскин сурэтдə дəйишилмəsi, һабелə бир сыра башга шəраит дə памбыг лифиниң кейфийийəтинə тə'сир эдə билэр. Лакин бу сонунчу шəраитиң тə'сири метеорологи шəраитиң тə'сири гədэр дейилдир.

Н. Ромоданов памбыг лифиниң сдандартларының нəзəрдэн кечириркən (1) памбыг колларының мəһсулдарлыгы илə бəрəбэр памбыг лифлəриниң техники кейфийийəтини билдирэн кəстəричилəрдэн лифин узунлуғуна вə мөһкəмлиийнə хусуси əһəмийийət верир. Чүнки бу ики хусусийийət кэлəфин йүксək кейфийийətли олмасының тə'мин эдэн əсас кəстəричилəрдир.

Элми-Тəдгигат Чит Сəнаени Институтунун апардыгы элми ишлəрлə мүйийэн эдилмишдир ки, лифин узунлуғунун базая кərə артмасының һэр фанзи кэлəфин гырылма узунлуғуну (йə'ни метрики нөмрəсиниң

орта мөһкəмлиийə вурулмасы һасилини) 0,8% артырыр, лифин боюнун һэр бири миллиметр узанмасы исə кэлəфин гырылма узунлуғуну 2,5—3% артырыр.

Бурадан да айдын олур ки, тохучу сəнаени лифин, биринчи нөвбэдə, узунлуғуна, сонра исə онун дикэр техники кейфийийətлəriңə (назиклийинə, эшилə билмəсинə, мөһкəмлиийинə узана билмəсинə) нə үчүн белə бөйүк əһəмийийət верир. Иш орасындадыр ки, памбыг лифиниң бу гейд этдийимиз техники кейфийийətлəri мүйийэн дэрəчэдə онун узунлуғундан асылыдыр. Лифин узунлуғу онун билаваситə кейфийийəтини мүйийэн эдир.

Бунула белə Н. Ромодановун фикринчə, лифин бойча дəйишилмəsi вə онула əлагəдар олан назиклийи тək-бир һалларда дəйишир.

Эдəбийятда олєн мə'луматда əсасэн вə памбыг колунун морфоложи хусусийийэтлəriңə кərə (4, 6 вə 7) гозаларың вə онларың тэркиб һиссэлəриниң бөйүклүйү эйни нөв дахилиндə чүчəрмə шəраитиндэн, йə'ни иглимдэн, торнагдан, агротехники хусусийийэтлəрдэн вə санрəдэн асылы олараг, дəйишир.

Бундан башга гозаларың бөйүклүйү колда чыхдылары ердэн вə гозада айры-айры лифли чийидин дүзүлмəсиндэн асылыдыр.

Чийидин гандə (чанлы) һиссəсиниң сəтһиндə һисбэтэн сых дүзүлмүш лифлəрини орта һесабла узунлуғу тохумларың тəпəсиндəки лифлəрини узунлуғундан 15% артыг олур. Ян лифлэр, йə'ни тохумун сағында вə солундаки лифлəрини узунлуғу, агротехники мə'нада, һисбэтэн эйни олур. Агротехники мə'нада узунлуғ, сəнае тəснифатында гəбул эдилмиш модал узунлуғдан фəрглидир. Агротехники узунлуғ кəтүрүлэн лиф нүмунəсиндə эн чох раст кэлэн узунлуғ дэмəkдир.

Памбығың селекциясына данр Ф. Ушкаловун американчадан тэрчүмə этдийи библиографик хуласэдə (3) əламəтлəriң, адəтэн, гəбул эдилмиш корреляция схемасына истинад эдилр. Бурада харичи шəраитдэн вə харичи тə'сирлəрдэн асылы олараг лифин тəдгиг эдилмəsi сайəсиндə тəчрүбə материалларының аз оллуғу хусусилə гейд эдилр.

Бу сəһэдə исə селекция үзрə элми иш апармаг үчүн бөйүк имкəнлар вардыр. Бу сəһэдə апарылачаг элми ишлəр тэсəррүфат вə техника үчүн чох кəзəl итичə верə билэр.

Эламəтлəriң гаршылыгы корреляциясы снəһисиндə, йə'ни лифлик индекси, тохумларың чəкиси, гозаларың бөйүклүйү, онларың һиссэлэрə айрылмасы, һазырланан лифин фанзи, лифин узунлуғу вə гозаның һэр кушəсиндə олан чийидин сайы, гозаның верə билəчəйи лифин мигдары илə мənфи вə тохумларың чəкиси илə мүсбэт корреляция эмэлə кəтирр.

Гозаның верə билəчəйи лифин фанзи ялыыз үч əламəтлə: гозаның бөйүклүйү, тохумларың чəкиси вə лифин узунлуғу илə мənфи корреляция эмэлə кəтирр.

Торпағың рүтубəтһинлик шəраитиндэн асылы олараг тохумларың вə лифлəрини кейфийийət вə кəмийийətчə дəйишилмəsi, АзəрбайҶан ССР Элми-Тəдгигат Памбыгчылыг Институтунда 1932-чи илдə И. Варунсян вə А. Староселская тэрəфиндэн апарылмыш тарла тəчрүбэлəриниң нəтичэлəриндə кəстəрилир.

Һəмин тəчрүбэлəрдэн мə'лум олур ки, лифин иңкишағына, суварма нормасыңдан даһа чох, сувармаларың сайы тə'сир эдир. 2—1 схемасында суварма нормасының 500 куб метрə гədэр ашагы салыңмасы лифин гысалмасына вə эйни заманда иңкишаф фазаларының азалмасына сəбəб олмушдур. Демəли суварма нормаларының мұхтəлифлийи лифин кейфийийəтинə сувармаларың сайы гэлэр тə'сир этмир.

Тохучулуг сәнаеиндә көндәлән ишләдилән саплара нисбәтән бойлама узадылан саплара, мөһкәмлик чәһәтдән даһа бөйүк тәләб ирәли сүрүлдүйүндән, бу исә (дикәр хүсүсһийәтләрдән әләвә) башлыча олараг, лифин узунлуғу илә тәмин әдилдһийиндән, узун лифли памбыг нөвләри етишдирмәк зәурәти даһа кәскин шәкилдә орта чыхыр.

Беләликлә селексия ишләриндә йүксәк дәрәчәдә мәнсулдар олан вә харичи шәраитә гаршы даһа чох давамлы олан памбыг нөвләри етишдирмәк бир вәзифә олараг гаршыя гоюлур. Бу нөвләр тәсәррүфатын ирәли сүрдүйү тәләбләрдән башга, әлми-тәдгигат мүүссисәләринин ирәли сүрдүйү тәләбләри дә тәмин әтмәлидир.

Әлми мүүссисәләрин апардылары тәдгигат тәчрүбәләринин нәтичәләринә даир зәнкин материалла бәрабәр, колхоз тарлаларында йүксәк мәнсул усталарынын көзәл иш тәчрүбәләринә бахмаяраг памбығын кейфийәтинә яхшылашдырмаг мәсәләси һәлә лазымынча айдынлашдырылмамышдыр вә бу сәһәдә кифайәт гәдәр материал йохдур.

Торпаға верилән күбрәнин тәркиби вә мигдары биткиләрин инкишаф дөврүндә оларын мәнсулдарлығына тәсир әдән башга амилләри ичәрисиндә әйни дәрәчәдә тәсир әтмир. Күбрәнин тәркибинин вә торпаға верилән мигдарынын дәйишмәси, мәнсулун кейфийәтинин дә дәйишмәсинә сәбәб олура.

Проф. Г. С. Давтян Эрмәнистанын торпагларынын фосфор режиминә өйрәниркән мәнсула вә онун кейфийәтинә фосфорун тәсирини көстәрән лазымы әлми мәлуматын вә тәчрүбә нәтичәләринин аз олдуғуну гәйд әтмишдир.

Мүхтәлиф минерал күбрәләрин, мәнсулун кейфийәтинә вә мигдарына тәсирини айдынлашдырмаг мәгсәдилә Азәрбайчан ССР Ширван вә Муған дүзләриндән кәтирилмиш ики ағыр торпаг нөвү үзәриндә тәрәфимиздән тәчрүбә апарылмаға башланмышдыр.

Бунула янашы олараг, нефт галыгларындан һазырланмыш үзвифосфат күбрәси вә ади завод үсулилә һазырланан суперфосфат күбрәсинин памбығын мәнсулдарлығына тәсирини йохланылыб мугайисә әдилмишдир.

Тәчрүбәнин схемин вә методикасы гысача олараг, бундан ибарәтдир: тәчрүбә Учар районундан кәтирилмиш торпагда, векетасия габларында апарылырды. Торпаг боз олуб, механики тәркибинә көрә орта килличә вә шоранлы торпагдыр. һумусун мигдары 1—1,5%-ә чатыр.

Дикәр торпаг нүмунәси Әлибайрамлы районундан—Шимали Муғандан кәтирилмишди. Чәмән торпағы олуб азча шоранлашмышдыр. Механики тәркибинә көрә, орта килличә торпаглара анд әдилмәлидир. һумусун мигдары 1,5—2%-ә чатыр.

Векетасия габлары 8 килограмлыг иди. һәр габа, торпаға гарышдырмаг йолу илә 10 грам күбрә верилди. Тәчрүбә вариантлары бундан ибарәтдир:

1. Нәзарәт үчүн,
2. Аммоний сульфат—Na
3. Завод үсулилә һазырланмыш суперфосфат—Pc
4. Na + Pc (аммоний-сульфат + завод үсулилә һазырланмыш суперфосфат)
5. Узви фосфат күбрәси — P₂
6. Na + P₂ (аммоний-сульфат + узви фосфат күбрәси).

Суварма режимин: су чәки илә верилди. Рүтубәтлик торпағын тамам рүтубәт тутумунун 70%-ини тәшкил әдирди.

Феноложия мүшәһидәләр биткиләрин әсас инкишаф фазалары үзә-

риндә апарылырды вә векетасия дөврүндә мүнтәзәм сурәтдә торпаг нүмунәләри кәтүрүлүб йохланылырды. Нүмунәләр биткисиз вә биткили габлардан кәтүрүләрәк, онларда нитратлары, суда һәлл олан вә удулмуш аммонякын вә фосфат туршусунун мигдары мугайисә әдилди.

Мәнсул вә памбығын техники анализи мәнсул йығымындан сонра һесаба алынды вә лазымы техники анализ апарылды.

Гозаларын вә тохумларын чәкиси вә бөйүклүйүнү, лифләрин орта узунлуғуну вә һәр гозанын вердийи лифләрин мигдарынын чәкисини мугайисә әтмәк үчүн йығым мүддәтләринә көрә вә йығылан мәнсулун мигдары нәзәрә алынмагла һәр бир мәнсулдан нүмунәләр кәтүрүлдү. Бу да әлдә әдилән нәтичәләрин даһа дәгиг олмасына тәмин әтди. Нәтичәләрин дәгиглийи исә, лифләрин узунлуғуну вә гозанын вердийи лифин фаизлә чәкисини мугайисә әтмәк үчүн чох мүнүмдүр.

Тохумун үзәриндә лифләрин һәм сыхлыг, һәм дә бойча бир гәрардә ерләшмәдийини нәзәрә алараг (лифләрин үмуми сайынын 75 фаизин тохумун янларында вә ашағы һиссәсиндә олур; бунлар тәпәдәки лифләрдән 15%-ә гәдәр узундур) һесаблама ишләриндә, башлыча олараг, тохумун янларында вә алт һиссәсиндә олан лифләри кәтүрдүк.

Лифин узунлуғуну мугайисә әтмәк үчүн памбыг, әввәлчә әл илә дидилди, сонра хүсүс дарагла вә фырча илә даранырды. Мәхмәр үзәриндә сығаланмыш памбыг лифләринин узунлуғу тохумларын боюна перпендикуляр олан бөйүк охун узунлуғу илә йәни тохумун сағ вә сол тәрәфләриндәки лифләрин узунлуғу илә өлчүлүрдү. Мугайисә әдилмишдир ки, тохумларын сағ вә солундаки лифләрин узунлуғу нисбәтән бәрабәрди.

Тохумун орта галынлығы (нәзәрдән кечирдийимиз нөвүн галынлығы 4 мм иди) биринчи кәмийәтдән чыхылдыгда, һәмин памбыг нөвү лифләринин орта узунлуғунун ики әмсалы алыныр. Бир лифин орта узунлуғу исә бу сонунчу кәмийәтин ярысына бәрабәрди.

Ксиллинометр илә, һабелә кениш сурәтдә ишләдилән Ф. Мауэр чһазы илә апарылан елчмә ишләри, бир-биринә яхын олан әдәлләр верир.

Муған вә Ширванын ағыр карбонатлы торпагларында апарылмыш тәчрүбәләрдә памбыға верилән күбрә ичәрисиндә фосфор олмасы (памбыг мәнсулунун тәркиб һиссәләри арасында корреляция схемасынын олдуғуну инкар әтмәмәклә бәрабәр) лифләрин чәкисини вә кейфийәт хүсүсһийәтләрини хейли дәйишдирди. һәлә бурасы да гәйд әдилмәлидир ки, тохумларын гоза гарзахларынын кимйәви тәркибиндә фосфорун мигдары да артыр.

Ширван вә Муғандан кәтирилмиш вә үзви мәддәләрдә тәмин әдилмәмиш олан торпаг нүмунәләриндә азотлу күбрәләрин тәсирини чох айдын нәзәрә чарпыр. Азотлу күбрәләр белә торпаглара верилән фосфорун тәсирини фәаллашдырмаг үчүн әлвериншли шәраит ярадыр. Буну биринчи чәдвәлдә верилән рәгәмләрдән айдын көрмәк олар. Бурада мәнсулун артмасы торпаға верилмиш минерал азотун, аммоний-сульфатын вә торпағын өзүндә олан үзви мәддәләрин тәсиринә изаһ әдилмәлидир.

Бу тәчрүбәдә аммоний-сульфат торпағын гидаланма режимини яхшылашдыраг, памбығын мәнсулдарлығыны артырмышдыр. Бу заман лифләрин узунлуғу я һеч артмамыш, я да чох чүзүн бир миглардә (0,6 мм) артмышдыр. Бу узунлуғу, памбығын вердийи лифләрин чәкисини илә тәрс пропорционал олдуғундан мәнсул, нәзарәт үчүн сахланылан биткиләрин мәнсулуна нисбәтән 0,8-дән 3 фаизә гәдәр вә даһа чох азалыр.

Бу һадисәнин әксинә олараг, саф көтүрүлмүш фосфор күбрәләринин тә'сири (һәмни чәдвәлдә верилмиш мә'лумата әсасән) памбыг мәһсулунун азалмасына сәбәб олмушдур. Учардан кәтирилмиш боз торпагда апарылан тәчрүбәдә үзви фосфат күбрәси нәзарәт үчүн сахланылан габа нисбәтән памбыгын мәһсулдарлығыны 2,5 дәфә вә гозанын бөйүклүйүнү 1,5 дәфә артырды. Бу тәчрүбәдә лифин чыхары 1% азалды.

Үзви фосфат күбрәсинин тә'сири Муған торпагында лифләрин боюну узанмасында өзүнү көстәрир. Бурада лифләрин узунлуғу нәзарәт үчүн сахланылан биткийә нисбәтән 2,5 мм вә завод үсулилә һәзырланмыш суперфосфат гатышдырылан габакинә нисбәтән дә 1 мм узанды.

Учардан кәтирилмиш боз торпагда әкилән биткиләрдә дә фосфор лифләрин узанмасына тә'сир әдир.

Ики фосфор күбрәсиндән бәрәбәр мигдарда (дозада) көтүрүлмүш фосфәрун көстәрдийи тә'сир арасында белә бөйүк фәрг олмасы торпагын өз хассәләриндән башга, бир дә биткиләрин үзви фосфор күбрәсиндә олан фосфору даһа асанлығла мәнимсәйә билмәси илә изаһ әдилмәлидир. Иш орасындадыр ки, үзви фосфат күбрәсиндә олан фосфор нефт галығындан ибарәт олан үзви һиссә илә әһәтә олундугундан бу үзви һиссә Ширван вә Муғанын карбонатлы торпағларында фосфатларын мөһкәм бирләшмәләр әмәлә кәтирмәсини чәтинләшдирир вә я она мане олур.

Һумусу нисбәтән чох олан Муған торпагынын чәмән нөвүнә гәрышдырылмыш үзви фосфат күбрәсиндәки фосфор, памбыг колларынын мәһсулдарлығыны нисбәтән артырыр вә памбыг лифләринин кейфийәтини яхшылашдырыр.

Мүхтәлиф минерал күбрә верилмиш торпағларда етишдирилән 1298 нөвлү памбыг колларынын мәһсулунун техники анализи

Вариантлар	Памбыг мәһсулу 2 илә	Бир биткинин мәһсулу	% илә	Лифин чәкиси 2 илә	Чыхар % -и	Лифин узунлуғу см илә	Гозанын орта һесабла чәкиси 2 илә
Учар торпагында							
Нәзарәт үчүн сахланылан биткидә	10,6	3,56	100	3,97	36,4	26,0	2,67
Na	18,1	6,05	171,4	6,58	36,2	26,0	2,60
Pc	8,1	2,72	77,0	3,1	37,8	26,8	2,72
NaPc	36,9	12,32	348,8	13,55	36,5	26,4	3,36
Pg	25,6	8,53	241,7	9,21	36,0	26,9	4,27
NaPg	46,3	15,44	437,0	16,50	36,0	26,6	3,86
Әлибайрамлы торпагында							
Нәзарәт үчүн сахланылан биткидә	19,6	6,54	100	7,23	36,7	26,0	2,45
Na	47,8	15,95	243,8	15,43	31,4	26,0	3,41
Pc	20,2	6,75	103,3	6,97	34,4	27,2	3,37
NaPc	83,6	27,83	425,5	28,56	34,2	26,7	4,12
Pg	22,5	7,51	114,9	8,04	35,6	28,4	3,32
NaPg	82,1	27,36	418,8	28,72	35,0	26,8	3,40

Памбыг колларынын мәһсулдарлығы артмагла бәрәбәр гозаларын вә памбыг тохумларынын бөйүклүйү вә чәкиси дә артыр.

Республикамызын памбыгчылығла мәшғул олан мәркәзи вә шәрғи зоналарынын ағыр карбонатлы торпағларында фосфорлу күбрәләрдәки фосфору, лифләрин кейфийәтинә тә'сирини гысача олараг белә көстәрмәк олар:

1. Памбыг әкилмиш торпаға фосфор верилмәси лифләрин боюну нәзарәт үчүн сахланылан биткиләрдәкинә нисбәтән 2,4 мм-ә гәдәр узадыр.

2. Торпаға азотла бәрәбәр фосфор верилмәси халис фосфор верилән биткиләрдәкинә нисбәтән лифләрин боюну узадыр вә Учар торпагында памбыгын мәһсулдарлығыны артырыр. Бурада торпаға азот вә фосфор верилмәси тәкчә фосфор верилән торпағлардакинә нисбәтән мәһсулдарлығы 2,5—4 дәфә, Әлибайрамлы районунун торпағларында исә 3—4 дәфә артырыр.

3. Торпаға азот вә фосфор верилмәси мәһсулдарлығы артырмагдан башга лифләрин кейфийәтини дә йүксәлдир. Учар торпагында азот вә фосфор күбрәләринин биркә верилмәси, тәкчә фосфор верилмиш торпағлардакинә нисбәтән лифләрин үмуми чәкисини 1,8—4 дәфә, Әлибайрамлы районунда исә 3—4 дәфә артырыр һәмни торпағларда памбыг лифләринин кейфийәти, нәзарәт үчүн сахланылмыш габаглардакинә нисбәтән дә йүксәк олур.

ӘДӘБИЯТ

1. Н. Ромоданов—„О стандарте на хлопок-волокно“. Журнал „Советский хлопок“, № 1. 1939.
2. А. М. Гастева—„К вопросу изучения технических свойств волокна хлопчатника“. Труды научно-исследовательского института по хлопководству, хлопковой промышленности и ирригации, 1931.
3. Ф. Ушкалов—„Корреляция признаков хлопчатника в Тексасе“. Журнал „Хлопковое дело“ № 7—8 за 1930. г.
4. А. Кузнецов—„Изменение свойств и прочности прикрепления волокон хлопка в зависимости от места расположения их на поверхности семени“. Журнал „Советский хлопок“, № 6. 1939.
5. И. Варунция и А. Старосельская—„Сорта хлопчатника в различных условиях орошения“. Зак. НИХИ 1932.
6. В. С. Таггарт—„Прядение хлопка“. 1926.
7. Г. С. Зайцев—„Хлопчатник“. Всесоюзный научно-исследов. инст. хлопководства. 1925.
8. Д. М. Гусейнов—„Получение удобрений из кислого гудрона и влияние их на урожай с-х. культур“. Академия наук Азерб. ССР, 1944.

С. Ф. Гусейнов

Влияние фосфорных удобрений на качественное изменение волокна хлопчатника

РЕЗЮМЕ

Хлопчатник принадлежит к группе технических культур. Внутреннее содержимое семян обладает маслячностью, внешняя оболочка—кожура несет на себе двойного вида опушение: 1-й—укороченный подпушек, 2-й—удлиненный пушок, именуемый в технике волоконном.

Из технических свойств хлопкового волокна—крепость, извитость, тонина и растяжимость тесно связаны с длиной волокна, являющейся одним из ведущих свойств видовой, сортовой особенности хлопчатника. Перечисленные показатели определяют хозяйственные и технические качества пряжи, ниток, текстиля и других видов полуфабрикатов и конечных предметов широкого применения.

Хлопковое волокно, будучи основной продукцией сельскохозяйственного и промышленного производства, является объектом изучения и дальнейшего его улучшения.

В своем развитии растения неодинаково реагируют на состав и величину дозровок удобрительных веществ в общем комплексе факторов урожайности. В соответствии с изменением последних (состава и дозровок удобрений) меняется и качество урожая.

Опыт проведен на двух разностях тяжелых почв из Ширвани и Мугани Азерб. ССР.

Проверено сравнительное влияние на урожай фосфатноорганического удобрения, приготовленного на базе нефтяных остатков и обычного заводского суперфосфата.

Опыт заложен в вегетационных сосудах с почвой из Уджарского района.

Количество гумуса 1—1,5%.

Другой почвенный образец из Али Байрамлинского района—Северной Мугани, чально-луговой разности, слабо засолен. По механическому составу—средний суглинок. Количество гумуса—1,5—2%.

Емкость сосудов—8 кг почвы. Удобрения вносились по 10 г на сосуд путем смешения с почвой в следующих видах и вариантах: 1) контроль; 2) сульфат аммония—Na; 3) суперфосфат заводской—Pc; 4) Na+Pc (сульфат аммония+суперфосфат завод.); 5) фосфатноорганическое удобрение—Pr; 6) Na+Pr (сульфат аммония+фосфатноорганическое удобрение).

Режим полива: дача воды по весу, состояние влажности—70% от полной влагоемкости.

Для определения весовых показателей величин коробочек и семян, размера средней длины волокна и процента выхода взят весь урожай с учетом сборов и сроков уборки по вариантам.

Участие фосфора в удобрении хлопчатника на тяжелых карбонатных почвах Мугани и Ширвани вносит значительное изменение в весовые и измерительные величины сортовой характеристики. Эффективность фосфорных удобрений в чистом виде сказалась на снижении урожая хлопка-сырца по сравнению с эффективностью азотного удобрения более чем в 2 раза по заводскому суперфосфату. По фосфатноорганическому удобрению на Уджарском сероземе—увеличение урожайности в 2,5 раза против контроля и средней коробочки—в 1,5 раза, при этом установлено уменьшение выхода волокна на 1%.

Эффективность действия фосфатноорганического удобрения сказалась на удлинении волокна на Муганской разности почв в размере 2,5 мм против контроля и 1 мм против заводского суперфосфата.

На Уджарском сероземе действие фосфора на удлинение волокна также имеет место.

Влияние фосфора фосфорных удобрений на тяжелых карбонатных почвах центральной и восточной зон хлопководства на качество волокна может быть охарактеризовано следующими выводами.

1. Установлено удлинение волокна на фоне внесенного под хлопчатник фосфора до 2,4 мм против контроля.

2. Внесение фосфора на фоне азота вызвало удлинение волокна про-

тив чистого фосфора, обеспечивая одновременно и повышение урожая на Уджарской почве как против контроля, так и против однофосфорного фосфора—в 2,5—4 раза, на почве из Али-Байрамлинского района—в 3—4 раза.

3. В соответствии с повышением урожая, фосфор на фоне азота обусловил превышение обще-валового количества волокна на Уджарской почве в 1,8—4 раза, на Али-Байрамлинской—в 3—4 раза против чистого фосфора. Одновременно превышение имеет место и по отношению к контролю.

М. ГАСЫМОВ

ГАЛИБ ЛЕНИНИЗМ ФЭЛСЭФЭСИНИН ЯРАДЫЧЫ ХАРАКТЕРИ НАГГЫНДА

Тарихин өзүнө мөхсус шүбһө кәтирмәз вә һеч бир гүввә тәрәфиндән рәдд әдилмәз ганунлары вардыр. Тарих һәр һансы бир ичтимаи идеянын, нәзәрийянин ваһид мигясыдыр О, бөйүк-кичик, бүтүн һадисәләрин мүәллимидир. Тарих, дурмадан ирәлийә вә йүксәкләрә доғру атдығы аддымлар просесиндә бүтүн ичтимаи нәзәрийяләр вә идеяларын нә дәрәчә һәяти олмасыны имтаһана чәкир, онлары бөйүк һадисәләрдә сынагдан чыхарараг сон гиймәти верир. Пролетариатын дуня көрүшү олан марксизм-ленинизм нәзәрийяси, тарихин йүз иллик белә бир имтаһаныны кечмиш вә бу имтаһандан мисли көрүлмәмиш парлаг бир гәләбә илә чыхмышдыр.

100 ил бундан әввәл Маркс вә Энкелс тәрәфиндән ярадылмыш биринчи коммунист тәшкилаты олан „Коммунистлар иттифагы“ 1847-чи илдә гәбул әтдийи низамнамәсиндә язымышды ки: „Иттифагын мәгсәди бундан ибарәтдир: буржуазияны йыхмаг, пролетариат һакимийәтини гурмаг, синфи антагонизмә әсасланан көһнә буржуа чәмийятини мәһв әтмәк, синифсиз вә хүсуси мүлкийәтсиз ени чәмийяет яратмаг“¹.

Антагонизмә әсасланан көһнә буржуа чәмийятини мәһв әтмәк, пролетар һакимийятини гурмаг, синифсиз вә хүсуси мүлкийәтсиз ени чәмийяет яратмаг һаггында биринчи коммунист тәшкилатынын гаршыя гойдуғу вә әлан әтдийи мәгсәд, сосялизм вәтәнимиздә Ленин—Сталин партиясынын рәһбәрлийи алтында еринә етирилмишдир.

Чәмийяетин ән ардычыл ингилабчы синфи олан пролетариатын дуня көрүшү—марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин индийә гәдәр бүтүн бәшәрийяетин тәфәккүр тарихиндәки фәлсәфи системләрдән бир сыра фәрги вардыр. Марксизм-ленинизм фәлсәфи элминин ән үмдә хүсусийәтләриндән бири бундан ибарәтдир ки, о, инсан тәфәккүрү тарихиндә илк дәфә олараг һәяти, тәчрүби сурәтдә дәйишдирмәк мәсәләси кими сон дәрәчә ингилаби бир мәсәләни өз гаршысында гоймушдур. Көһнә аләми йыхмаг, синфи вә милли дүшмәнчилик вә әдавәтләр әсасында гурулмуш чәмийяети көкүндән дағдыб әвәзиндә инсанын азад һәят сүрмәсини тәмин әдән бир чәмийяет гурулмасыны ирәли сүрән марксизм-ленинизм фәлсәфәси, өзүнә гәдәр мөвчуд олан бүтүн фәлсәфи системләрә сон гойду вә ени ингилаби кейфийәт кәсб әтди.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин һәятилийи амилләриндән бири дә мәһз бундан ибарәтдир.

¹-К, Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, чилд V, сәһ. 579.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин бәшәрийяет тарихиндә индийә гәдәр мөвчуд олан фәлсәфи системләрдән үстүнлүйү вә онлардан фәргли олан хүсусийәтләриндән бири дә, марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин миллионларла инсанларын фәлсәфәси олмасындадыр. Фәлсәфә тарихиндә илк дәфә олараг марксизм-ленинизм фәлсәфәси тарихин һәгиги ярадычылары олан зәһмәткеш халг күтләләринин мәнәфеини әкс әтдирмиш вә буна көрә дә миллионларла инсанларын шүүруна дахил олмагла онларын тәчрүби ингилаби фәалийяетинә ярдым әдәрәк, бу сөзүн там вә әсл мәнасында зәһмәткеш халг күтләләринин фәлсәфәси олмушдур.

Фәлсәфә бир элм олараг ялныз марксизмдән башлайыр. Марксизмә гәдәр мөвчуд олан көһнә „Фәлсәфә тәк-тәк адамларын мәшғәләси иди, өз гынына кирән, һәятдан, халгдан айры дүшән, халга ябанчы олан аз мигдарда философдан вә онларын шакирдләриндән ибарәт фәлсәфә мәктәбләринин мәшғәләси иди“¹.

Марксизм мейдана кәләндән сонра фәлсәфәнин мәзуну, онун гаршысында дуран мәсәләләр көкүндән дәйишилмишдир. Марксизм-ленинизм фәлсәфәси халг күтләләринин элиндә онларын бөйүк гайәләр уғрунда, капитализм дунясыны йыхмаг вә коммунизм чәмийяети яратмаг уғрунда спардыглары мүбаризәдә ән кәскин вә ән гүдрәтли бир силаһа чеврилмишдир. Ленин язымышдыр ки: „Марксизм элми бир нәфәрин әсәри олмаг чәрчивәсиндән чыхыб, бүтүн дуняда миллионларла вә он миллионларла пролетариатын нәзәрийяси олмуш вә онлар бу нәзәрийяени капитализмә гаршы апардыглары мүбаризәдә тәтбиғ әдирләр“².

Марксизм-ленинизм фәлсәфи элминин хүсусийәтләриндән бири дә, онун ярадычы хүсусийәтидир. Гәләмә алдығымыз мөвзудан мәгсәд, марксизм фәлсәфәсинин Ленин тәрәфиндән ярадычы сурәтдә давам вә инкишаф әтдирилмәсини үмуми шәкилдә көстәрмәкдән ибарәтдир. Үмуми шәкилдә дедик, чүнки бир мәгаләдә бу мөвзуун там дәринлик вә зәнкиллиийини әһәтә әтмәк имқан харичиндәдир.

Марксизм-ленинизм, элмдир. О, чәмийяетин инкишафындан, фәһлә һәрәкатындан, пролетар ингилабындан, коммунизм чәмийяети гурулушундан бәһс әдән бир элмдир. Марксизм-ленинизм чәмийяетин инкишаф ганунларындан бәһс әдән бир элмдир. Чәмийяетин инкишаф ганунларындан бәһс әдән бир элм, ярадычы элм олмалыдыр. Бу ондан ирәли кәлир ки, чәмийяет бир ердә дурмайыб даима инкишаф әдир вә онун инкишаф просесиндә ени-ени ганунлар әмәлә кәлир. Чәмийяетин инкишаф ганунларындан бәһс әдән элмин гаршысында дуран әсас мәсәлә, чәмийяетдә әмәлә кәлән ени һадисәләри, ени ганунлары өйрәнмәк, онлары формула әдиб ингилабчы фәһлә синфи һәрәкатынын тәчрүби ишинә доғру—дүзкүн элми йоллар көстәрмәкдән ибарәтдир.

Марксизм-ленинизм элминин ярадычы характери һаггында УИК (6) П тарихинин гыса курсунда дейилр ки: „Бу нәзәрийя бир элм олмаг әтибарилә бир ердә дурмур вә дура да билмәз,—о инкишаф әдир вә тәкмилләшир. Айдындыр ки, о, инкишаф әтдикчә ени тәчрүбә илә, ени биликләрлә зәнкилләшмәйә билмәз, онун айры-айры мүддәалары вә чыхартдығы нәтичәләр кетдикчә дәйишмәйә билмәз, ени тарихи шәраитә уйғун ени нәтичәләр вә мүддәаларла әвәз олунмая билмәз“³.

¹ А. А. Жданов — Г. Ф. Александровун „Гәрби Европ фәлсәфәси тарихи“ китабы үзрә музакирәләрдә чыхышы. „Тәблиғатчы“ мәчмуәси, № 9, сәһ. 5, 1947-чи ил.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XXV, сәһ. 387.

³ „УИК (6) П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 364.

Марксизм нээриййэсинэ Ленин мэлз белэ инкишаф этмэкдэ вэ чанлы һэятын вердийн ени тэчрүбэлэрлэ зэнкинлэшмэкдэ олан ярадычы бир элм кими бахмыш вэ буна көрө дэ ону ени дөврдэ—империализм вэ пролетар ингилабы дөвүндэ давам вэ инкишаф этдирэрэк, марксизмин фэлсэфи хэзинэсинэ ени-ени нээриййэлэр дахил этмишдир. Марксизм нээриййэсинин руһинэ садиг олан Ленин, һэлэ ингилаби вэ элми фэалиййэтинин илк күнлэриндэн башлаяраг, марксизм нээриййэсинин ярадычы хүсүсиййэтини көрүү вэ көстөрирди ки, биз Марксын нээриййэсинэ һеч дэ тамамланмыш вэ тохунулмаз бир эсэр кими бахмырыг; аксинэ, бизим эгидэмизчэ, экэр сосялислэр һэятдан кери галмаг истэмирлэрсэ, бу нээриййэнин тэмэл дашыны гоимуш элми һэр чәһэтдэн даһа да инкишаф этдирмәлидирлэр. Марксын нээриййэсини мүстәгил олараг ишлэмэк лазымдыр, чүнки бу нээриййэ үмуми рәһбәр мүддәалар верир ки, булар да айрылыгда Инкилтәрәйэ бир чүр, Франсая башга чүр, Франсая бир чүр, Алмания башга чүр, Алмания бир чүр Русия башга чүр тәтбиг олунур¹.

В. И. Ленин, 1903-чү илдэ яздыгы „Програмымызда милли мәсәлә“ адлы мәгаләсиндэ енэ дэ марксизм нээриййэсинин ярадычы хүсүсиййәтләриндэн бәһс эдэрэк, ону конкрет чанлы һэят шәраитинэ тәтбиг этмәк методуну бачармаг зәурәтини тәкидлэ тәләб эдир вэ дейирди ки: „Дәйишмиш олан шәраитэ диггәт вермәмәк, марксизмин көһнә гәрарларыны мүдафиэ этмәк, нээриййэнин руһуна дейил, һәрфинэ садиг галмаг демәкдир, ени сияси шәраити тәһлил этмәк үчүн марксизмин тәдгигат методларындан истифадэ этмәйи бачармаяраг, кечмиш нәтичәләр һафизэ үзрә тәкрап этмәк демәкдир“².

Ленинин ярадычы марксизм элми үғрунда мүбаризәси пролетариатын, пролетар ингилабынын дүшмәнләрн олан оппортунистләрә гаршы мүбаризәси иди; чүнки, оппортунизм, марксизм нээриййэсини вэ я онун айры-айры мүддәаларыны вэ чыхардыгы нәтичәләрн һәр заман ачыг инкар этмәк демәк дейилдир. Оппортунизм бәзән, марксизмин көһнәлмиш олан айры-айры мүддәаларындан япышараг, марксизмин кәләчәк инкишафыны ләнкитмәк, демәли пролетариатын ингилаб һәрәкатынын инкишафыны ләнкитмәк үчүн бу мүддәалары әһкама чевирмәк тәшәббүсүндән ибарәт олур.³

Марксизм нээриййэсини һэяти мәсәләләрн изаһы үчүн әлдә бир силаһ һесап әдән Ленин, марксизм нээриййэсинэ бир әһкам кими бахан, сиясәтдә мүчәррәд вэ схематизм тәрәфдарлары оланара гаршы йорулмадан мүбаризә эдәрәк онларын фикир йохсуллуғуну вэ һэяти мәсәләләрн һәллиндәки ачизлийини ифша эдирди. О, язырды ки, ким фәһләләр үчүн һәр бир мәсәләнин һәллини әввәлчәдән тәйин әдән бир ресепт уйдурмаг фикринэ дүшүрсә вэ я ингилабчы пролетариатын сиясәтиндә һеч бир чәтилик вэ долашыг вәзиййәтин олмамасыны вәд эдирсә, о садәчә фырылдагчы оларды.⁴

Ленин фикрини давамла белә языр: „Һәр бир һал үчүн ярарлы олан бир ресепт вэ я үмуми бир гайда уйдурмаг мәнәсызлыгдыр. Һәр бир айры-айры һалда ишдән баш чыхармағы бачармаг үчүн адамын өз башы олмалыдыр“⁵.

Ленин ени дөвүн, империализм дөвүнүн конкрет шәраитини өйрәнәрәк, бу ени дөврдә баш верән бир сыра ганунлары кәшф этмиш вэ пролетариатын мүбаризәсиндә онун гәләбәсини тәмин әдән тәчрү-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләрн, чилд II, сәһ. 492.

² В. И. Ленин. Әсәрләрн, чилд V, сәһ. 340.

³ „УИК (6) П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 366—367.

⁴ В. И. Ленин. Әсәрләрн, чилд XXV, сәһ. 185.

⁵ Енә орада, сәһ. 210.

би нәтичәләр чыхармышдыр. Ленинин ени дөврдә кәшф әтдийн ганунлардан бири, капитализмин империализм дөвүндә гейри-бәрабәр инкишафы ганундур. Ленин, капитализмин империализм дөвүндә иттисади вэ сияси гейри-бәрабәр инкишафы ганунуну кәшф эдәрәк, сосялизмин әввәлчә бир өлкәдә гәләбә чалмасы нээриййэсини ирәли сүрмүш вэ бунула да пролетариата капитализм дүнясына гаршы мүбаризәдә гәләбәнин еканә элми йолуну көстөрмишдир.

Мәлум олдуғу үзрә Маркс вэ Әнкелс империализмдән әввәлки капитализмин инкишафыны өйрәнәрәк, XIX әсрин орталарында белә бир нәтичәйә кәлмишдиләр ки, сосялист ингилабы айрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә галиб кәлә билмәз, о, анчаг бәтүн мәдәни өлкәләрдә вэ я бу өлкәләрин чоһусунда әйни заманда әндирилән зәрбә нәтичәсиндә галиб кәлә биләр. Лакин XIX әсрин соһуна вэ XX әсрин башланғычына яһын, империализмдән әввәлки капитализм бөйүйүб, империализм капитализмә чеврилди, инкишаф этмәкдә олан капитализм өлән капитализмә чеврилди. Ленин, империалист капитализми конкрет шәраитдә тәдгиг этмиш, марксист диалектик методуна әсасланараг белә бир нәтичәйә кәлмишдир ки, Маркс вэ Әнкелсин көһнә мүддәалары ени тарихи шәраитә уйғун кәлмир вэ сосялист ингилабы айрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә галиб кәлә биләр. Ленинин бу ярадычы элми кәшфиййәтин тарихи әһмиййәти һаггында „УИК (6) П Тарихини Гыса курсу“нда белә дейилди: „Әкәр, Ленин марксизмин һәрфи гаршысында кәри чәкилсәйди, экәр марксизмин көһнә нәтичәләриндән бирини атараг буну сосялизмин айрыча көтүрүлән бир өлкәдә гәләбә чала биләчәйи һаггында ени тарихи шәраитә уйғун ени бир нәтичә илә әввәл этмәйә нәзәри чүрәти чатмасайды, партиямызын башына, ингилабымызын башына нәләр кәләрдн? Партия гаранлыглар ичәрсиндә йол ахтармалы оларды, пролетар ингилабы рәһбәрдән мәһрум оларды вэ марксизм нээриййәси зәифләмәйә башларды. Пролетариат удузарды, пролетариатын дүшмәнләрн газанмыш олардылар“¹.

Ленин, ени дөврдә Маркс вэ Әнкелсин вәфатындан сонра пролетариатын ингилаби мүбаризәси тәчрүбәләринә вэ элмин әлдә әтдийн наилййәтләрә истинад эдәрәк, марксист-ленинчи партиянын дүня көрүшү олан диалектик материализми инкишаф этдирмиш, ичтиман вэ тәбиәт элмләринин газандыглары мүвәффәгиййәтләрә әсасланараг ону даһа да зәнкинләшдирмишдир.

Марксизм фэлсәфәсини ярадычы сурәтдә инкишаф этдирмәк ишиндә Ленинин өлмәз „Материализм вэ эмпириокритисизм“ әсәри марксизм фэлсәфәси тарихиндә бөйүк бир дөвр ачмышдыр.

Ленинин бу әсәри партиямызын мәфкурәви һэятында, гиймәти өлчүйә кәлмәйән бир рол ойнамышдыр. Ленин бу әсәриндә партиямызын нәзәри әсасы олан диалектик вэ тарихи материализми, онун дүшмәнләриндән горумагла, даһа инкишаф этдирмишдир.

Ленинин бу әсәринин язылмасына билаваситә сәбәб, иртича илләриндә марксизм фэлсәфәсинин әләйһинә чыхмыш рус махистләрини ишфа этмәк иди. „УИК (6) П Тарихини Гыса курсу“нда дейилдийн ки, марксизм нээриййәси саһәсиндә бу дөнүк адамларә лазыми чавабы вермәк, онларын маскасыны йыртмаг, онлары тамамилә ифша этмәк вэ бәләликлә дә марксист партиянын нәзәри әсасларыны горумаг вәзифәси марксистләрин гаршысында бир вәзифә кими дурду. „Лакин, һәгигәтдә Ленинин китабы бу садә вәзифәнин чәрчивәләрини чоһ-чоһ ашыб кечди... Ленинин китабы бунула бәрабәр марксизмин нәзәри әсаслары олан диалектик вэ тарихи материализми мүдафиә

¹ „УИК (6) П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 366.

эдир вә там бир тарихи дөвр эриндә, йә'ни Энкелсин вәфатындан башлаяраг Ленинни „Материализм вә эмпириокритисизм“ китабы мейдана чыхынчая гәдәр олан дөвр эриндә элмин вә ән әввәл тәбиәт-шүнаслығын элдә этдийн мүнүм вә әсаслы нә варса һамысыны материалистчәсинә үмумиләшдирир¹.

Ленин өзүнүн бу әсәриндә фәлсәфәнин болшевик партиялылығы нүмунәләрини верәрәк, марксизм-фәлсәфәсинин мүбариз руһуну әкс этдирмишдир. „Мә'лум олдуғу кими марксизм-ленинизм материализмин бүтүн дүшмәнләринә гаршы һәмнишә бөйүк бир гызғынлыг вә амансызлыгла ән кәскин мүбаризә апармыш вә апармагдадыр. Бу мүбаризәдә марксист-ленинчиләр өз әлейһдарларыны сон дәрәчә кәскин тәнгид эдирләр. Ленинни „Материализм вә эмпириокритисизм“ китабы материализмин әлейһдарларына гаршы болшевик мүбаризәси нүмунәсидир; бу китабда Ленинни һәр сөзү, әлейһдарыны мәһв эдән кәскин бир гылынчдыр².

Мүхтәлиф фәлсәфи нәзәриййәләрә партиялылыг нөгтейн-нәзәриндән янашмаг Ленинә идеалист фәлсәфи нәзәриййәләрин ичтимаан-синфи көкләрини вә онларын сияси нәтичәләрини ифша әтмәк имканыны вермишдир. Ленин өйрәдир ки, бир-биринә дүшмән олан ики синфә айрылмыш бир чәмиййәтдә партиясыз әлм вә фәлсәфә ола билмәз. Фәлсәфәдә бир-биринә гаршы мүбаризә эдән материализм илә идеализм истигамәтләри бир-биринә зидд олан бу ики синфин ирадәсини ифадә эдир; мәһз буна көрәдир ки, фәлсәфәдә бу ики әсас истигамәтдән харичә чыхмаг тәшәббүсүнү Ленин „барышдырычы фырылдагчылыг“³ адландырыр.

Ленин көстәрир ки, бу вә я башга фәлсәфи системин, бу вә я башга фәлсәфи мәктәбин маһийәтини тә'йин әтмәк үчүн һәр шейдән әввәл бунун үмуми көрүшләрини тә'йин әтмәк ләзымдыр. Йә'ни бу вә я башга фәлсәфи мәктәбин материализм илә идеализм арасында кедән мүбаризәдә тутдуғу мөвгеи, йә'ни онларын синфи әсасларыны тә'йин әтмәк ләзымдыр, чүнки материализм илә идеализм арасында кедән мүбаризәдә партияларын мүбаризәси әкс олунур. Партиялар арасындаки мүбаризә нсә, нәтичә әтибарилә, дүшмән синифләрин тәмайүл вә мәфкурәсини ифадә эдир. Ленин языр: „Эмпириокритисизмин гносеоложи схластикасы архасында партияларын фәлсәфәдә мүбаризәсини, нәтичә әтибарилә мүасир чәмиййәтләки дүшмән синифләрин тәмайүлләрини вә мәфкурәсини әкс этдирән мүбаризәни көрмәмәк олмәз“⁴.

Махистләрин синфи көкләрини ифша эдәрәк, Ленин язырды ки: эмпириокритисизмин об'ектив синфи ролу фидеистләрин, йә'ни дини әлмә гаршы голюб, ону әлмдән үстүн тутанларын материализмә гаршы вә хүсусән тарихи материализмә гаршы апардыглары мүбаризәдә онлара ялтаглыг әдиб, гуллуг көстәрмәкдән ибарәтдир.

Идеалистләрә гаршы марксизм фәлсәфәсини мүдафиә әтмәклә бәрабәр Ленин өзүнүн әлми ин'икас нәзәриййәсилә, нисби вә мүтләг һәгигәт, материя, заман вә мөкан, сәбәбиййәт, ганунауғунлуг кими нәзәриййәләрилә марксизм фәлсәфәсини зәнкнләшдирмиш вә ону даһа йүксәк пилләләрә галдырмышдыр.

Ленинин яздығы дөвр, Маркс вә Энкелсин яшадыглары дөврдән

¹ УИК (6) П Тарихи. гыса курс, сәһ. 105.

² А. А. Жданов — Г. Ф. Александровун „Гәрби Авропа фәлсәфәси тарихи“ китабы үзрә мүзакирәләрдә чыхышы. „Тәблиғатчы“ мәчмуәси, № 9, сәһ. 7, 1947-чи ил.

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XIII, сәһ. 278.

⁴ В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XIII, сәһ. 292.

ичтимаан һәятдә әмәлә кәлән ениликләрә фәргләнмәклә бәрабәр, тәбиәт һаггындаки әлмләрдә дә әмәлә кәлмиш ениликләрә фәргләнир. XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә әмәлә кәлмиш бу ениликләри Ленин тәбиәт әлмләриндә „ән ени ингилаб“ кими характеризә әтмишдир. Тәбиәт әлмләриндә әмәлә кәлмиш бу ингилабын маһийәти нәдә иди?

XIX әсрин сонунә гәдәр атому маддәнин бөлүнмәз ән кичик һиссәси зәни эдирләрди. Тәбиәт әлмләриндә вә һәр шейдән әввәл физикада әмәлә кәлмиш ингилабын маһийәти электрон вә радиумун кәшф олунмасындан, үнсүрләрин һиссәләринә айрылмасы вә гарышылыгы оларәг бир-биринә кечмәсинин сүбүт олунмасындан ибарәт иди. Бу кәшфийятын нәтичәсиндә айдын олду ки, электрон күтләси электромагнит характерә маликдир вә дәйишир.

Электронун кәшф олунмасы тәбиәт әлминин инкишафында бөйүк бир наилийәт иди. Бу кәшфиййәт нәтичәсиндә материянын электрик гурулушу һаггында нәзәриййә мейдана кәлди вә механика нәзәриййәсинин ерини электродинамика нәзәриййәси тутду. Бу кәшфиййәтә гәдәр тәбиәтшүнаслар белә бир әтигадда идиләр ки, материя гәт'иййән бөлүнмәйән күтләйә малик олан вә механика ганунуна уйғун оларәг һәрәкәт эдән атомдан ибарәтдир. Бу нәзәриййә механики вә эйни заманда материалист бир нәзәриййә иди. Мәһз буна көрә дә тәбиәтшүнаслар вә буржуа философлары материализм илә механики нәзәриййәни эйниләшдирләрди. Тәбиәтнин диалектикасыны баша дүшмәйән метафизик шүурлу тәбиәтшүнасларын ачизлийиндән истифадә эдән материализм дүшмәнләри материянын йох олмасы, онун шәрти олмасы кими ачыг идеалист фикирләр йүрүтмәйә башладылар.

Ленин язырды ки, физиканын бүтүн шүбһәсиз вә дәйишмәз һесаб олунан көһнә һәгигәтләринин нисби һәгигәт олмасы айдынлашыр, — демәк ки, нисанлыгдан асылы олмаян һеч бир об'ектив һәгигәт ола билмәз. Мәсәләйә нәнки бүтүн махистләр вә үмумиййәтлә бүтүн „физики“ идеалистләр белә бахырлар.

Ленинин көстәрдийн кими, метафизик тәбиәтшүнасларын сәһви материянын физики аңлайышы илә онун фәлсәфи аңлайышы арасында олан фәрги көрә билмәмәкләриндән ибарәт иди. Бу мәсәләни изаһ эдәрәк Ленин язырды ки, материализм илә идеализм идракымызын мәнбәилә, идракын физики аләмә олан мүнәсибатынын бу вә я башга чүр һәллә эдилмәсилә фәргләнир. Материянын гурулушу мәсәләси, атом вә электрон мәсәләси „физики аләмә“ анд олан мәсәләдир. Ленин языр: „материя һисс үзвләримизә тә'сир көстәрәрәк, дуйғу әмәлә кәтирән шейдир; материя, дуйғу илә дәрк этдийимиз об'ектив варлыгдыр“¹.

Диалектик материализмә көрә об'ектив аләмин дәрк эдилмәси һүдуду шәртидир; нисбидир, мүвәғгәтидир. Әлмин элдә этдийн һәр бир наилиййәт, һәр бир мүвәғгәгиййәт бизим об'ектив аләм һаггында олан билийимизи аддым-аддым артырыр, дәринләшдирир вә кәнишләндирир. Бурадан айдындыр ки, әлмин инкишафы илә об'ектив аләмин, материянын физики гурулушу, физики хүсусиййәти һаггында билийимиз дә артыр.

Метафизик тәбиәтшүнасларын ачизлийиндән истифадә эдәрәк „материя йох олду“ — дейә бағырап идеалистләри ифша эдәрәк Ленин язырды ки, „материя йох олур“, — бу о демәкдир ки, материянын бу вахтачан билдийимиз һүдуду йох олур, билийимиз даһа дәринләшир, материянын әввәлләрдә мүтләг, дәйишмәз, ибтидан көрүнән хәссәлә-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XIII, сәһ. 119.

ри (нүфуз эдилмээлини, инерсиясы, күтлэси вэ и. а.) вэ инди нисби кими, материянын анчаг бэ'зи халларына хас олан хүсусийэти кими үзэ чыхан хассэлэри йох олур. Чүнки материянын тэкчэ хассэси—вэ фэлсэфи материализми дэ буну э'тибар этмэккэ мэрбутдур—об'ектив бир керчэклик олмаг, шүүрумуздан харичдэ мөвчуд олмаг хассэсиндэн ибарэтдир¹.

XIX эсрин сону вэ XX эсрин эвэллэриндэ табиэт эмлэриндэ эмэлэ кэлмиш ингилабы диалектики олараг изаһ этмэк вэ механики материализмдэн диалектик материализмэ кечмэйи бачармаян метафизик табиэтшүнасларын ачизлини онларын сыраларында идеализм чэрэяларынны доғурур вэ бунун нэтичэсиндэ физикада бөһран эмэлэ кэлир.

Ленин өзүнүн „Материализм вэ эмпириокритицизм“ эсэриндэ табиэт эмлэриндэки кэшфийэти дэрк этмэккэ ону үмүмилэшдирмиш, физикада эмэлэ кэлмиш бөһранын маһийэтинин вэ чыхыш йолуну кестэрмишдир. Ленин кестэрмишдир ки, физиканын эн ени кэшфийэти табиэт хаггындаки билиимизин кенишлэнмэсини сүбут эдир. Ленин гейд этмишдир ки, физикада эмэлэ кэлмиш бөһран инкишаф нэтичэсидир, мүвэггэти халдыр вэ кечичидир.

Богданов башда олмагла рус махистлэри об'ектив һэгигэти инкар эдэрэк, агностисизм вэ суб'ектив идеализм нэзэриййэлэрини ирэли сүрүрлэди. Ленин Богдановун, „һэгигэт инсан тэчрүбэсинин идеоложи формасыдыр“—дейэ идна этдийн бу башдан аяға идеалист фикрини ифша эдэрэк язырды: „Экэр һэгигэт ялныз идеоложи форма исэ, онда суб'ектдэн, инсанлыгдан асылы олмаян һэгигэт ола билмэз, чүнки Богдановла биз инсан идеоложисиндэн башга бир идеолокия билмирик“².

Богдановун вэ башга рус махистлэринин об'ектив һэгигэтлэри инкар этмэлэрини ифша эдэрэк, Ленин изаһ эдир ки, об'ектив һэгигэтин мөвчудиййэти мäsэлэси белэ бир мäsэлэйэ анддир: инсан тэсэввүрүндэ суб'ектдэн, инсандан вэ инсанлыгдан асылы олмаян мазмун ола билэр, я йох?. Табиэтин инсанлыга гэдэр мөвчудиййэти хаггындаки табиэт эмлэринин һөкмү об'ектив һэгигэтдир—дейэ Ленин чаваб верир.³

Махистлэрин агностисизминин вэ суб'ектив идеализминин ифша этмэккэ бэрабэр Ленин диалектик материализмин ин'икас нэзэриййэсинин ашағыдаки үч мүһүм нэтичэсини формула эдир:

1) мадди алэм об'ектив олараг мөвчуддур, о, инсан шүүрундан харичдэдир вэ ондан асылы дейилдир.

2) һадисэлэрлэ „шейлэр өзүндэ“ арасында һеч бир принципап фэрг йохдур; фэрг ялныз дэрк олунмуш шейлэр илэ һэлэ дэрк олунмамыш шейлэр арасындадыр.

3) һэр бир элмдэ олдуғу кими, идрак нэзэриййэсиндэ дэ инкишаф, биликсизликдэн билийэ, аз биликдэн чох билийэ доғру кедир.

Идрак нэзэриййэсинлэ элагэдар олараг бурада Ленин тэчрүбэнин идрак просесиндэки ролундан хүсуси олараг бәһс эдир вэ дейир ки, тэчрүбэ һэгигэтин миғасыдыр. Ленин өз фикрини давам этдирэрэк языр: „Һэят нөгтейи-нэзэри, тэчрүбэ нөгтейи-нэзэри идрак нэзэриййэсинин биринчи вэ эсас нөгтейи-нэзэри олмалыдыр“⁴.

Ленинин марксизм фэлсэфэсинэ ярадычы бир элм кими бахмасыны экс этдирэв парлаг формулаларындан бири мәнз будур! Будур болшевиклэр партиясынын рәнбэр тутдуғу өлмэз Ленин мүддээларындан

¹ В. И. Ленин. Эсэрлэри, чилд XIII, сәһ. 213.

² В. И. Ленин. Эсэрлэри, чилд XIII, сәһ. 100.

³ Енэ дэ орада, сәһ. 101.

⁴ В. И. Ленин. Эсэрлэри, чилд XIII, сәһ. 116.

бири! Бу мүддэа нэ гэдэр чанлы, нэ гэдэр һэятидир! Бу мүддээнын партиямызын тэчрүби фэалийэтиндэки ролу өлчүлмээдир.

40 ил бундан эввэл Ленин язмышдыр ки: „Атом түкәнмэз олдуғу кими, электрон да түкәнмээдир, табиэт, сонсуздур“¹.

Сон иллэр эрзиндэ табиэт эмлэриндэ вэ хүсусэн физикада эмэлэ кэлмиш ени-ени кэшфлэр атомун түкәнмэз вэ табиэтин сонсуз олдуғу хаггындаки Ленинин ирэли сүрдүйү даһиянэ нэзэриййэни парлаг сурэтдэ сүбут этди. 40 ил бундан габаг олдуғу кими мүасир дөврдэ дэ мүртэчэ табиэтшүнаслар физиканын ени кэшфлэриндэн истифадэ эдэрэк, империалист мэгсэдлэрэ хидмэт эдэн дини элмэ гаршы гоймаға вэ динэ һагг вермэйэ чан атырлар. Жданов йолдаш 1947-чи илдэ фэлсэфи музакирэлэрдэки чыхышында кестэрмишдир ки, „Мүасир буржуа атом физикшүнасларынын да кантчы һэдэянлары онлары электронда „азад ирадэ“ олмасы кими нэтичэлэрэ, материяны ялныз мүэййән бир далға мачмуу кими тэсвир этмэк тэшәббүслэринэ вэ башга чэфәнкията апарыб чыхарыр“².

40 ил бундан эввэл олдуғу кими инди дэ мүртэчэ буржуа физикшүнаслары об'ектив һэгигэтин керчэклийинэ шүбһэ яратмаг вэ ону данмаға чан атырлар. Бу нөв физикшүнасларын ювасы инди Америка вэ Инкилтэрэ олмушдур. Онлар атом-доллар демократиясынын итаэткар нөкэрлэридирлэр. Онларын материализмэ гаршы мүбаризэдэ бүтүн дәлиллэри кобуд суб'ектив идеалист дәлиллэрдэн башга бир шей дейилдир. Онларын һамысынын материяны, об'ектив алэми инкар этмэк йолунда чалышыб ичад этдиклэри дәлил, һеч дэ ени иш дейилдир. Онлар буна эсасланырлар ки, материя, айры-айры физики вэ кимйэви һадисэлэрдэ тэзаһүр этдийн үчүн биз материяны дейил, ялныз бу һадисэлэри дэрк эдирик; бу һадисэлэр исэ бизим дуйғуларымыздан ибарэтдир. Бурадан айдындыр ки, об'ектив алэм йохдур, мөвчуд олан шей инсан дуйғуларыдыр. Бу кими сарсаг идеалист уйдурмалар марксист фэлсэфи материализм тэрэфиндэн чохдан ифша олунмуш бир чэфәнкиятдыр. Һэр кэс үчүн чох айдын бир мäsэлэди ки, һэр һансы бир һадисэни эмэлэ кэтирэн, ялныз мадди варлыгдыр. Мäsэлэн: электрик физики бир һадисэдир. Бу физики һадисэйэ биз материянын бир тэзаһүр формасы кими бахырыг. Элбэттэ материя олмадығы һалда онун тэзаһүрү дэ, йә'ни һадисэлэр дэ ола билмэз.

Мүртэчэ американ-инкилис физикшүнаслары об'ектив алэмин дэрк эдилмэсини сон дэрэчэ кобуд сурэтдэ инкар эдирлэр. Американ идеалист физикшүнаслардан Гарнап дейир ки, мүшаһидэ вэ тэчрүбэ нэтичэсиндэ элдэ эдилмиш мүддээлар ялныз мүэййән дэрэчэдэ эһтималлыгдыр; һэгиги һалда онлар фэрзийэди. Тэчрүби мүддээлара мисал олараг Гарнап белэ бир мүһакимэйэ эл атыр: „Бу ачар дөмирдэндир“. Гарнапа көрә элм. бу мүддээнын һэгигэт олмасыны сүбут этмэккэ ачиздир вэ мүһакимэ эһтимал, фэрзийэ олараг галыр. О, фикрини давамла дейир ки, бу мүддээнын һэгигэт олмасыны биз белэ йохлая билэрик: ачары магнитэ яхынлашдыраг, мүсбэт нэтичэ, йә'ни магнитин ачары чэзб этмэси, ачарын дөмирдэн олмасы гисмән сүбут олур. Бу тэчрүбэдэн сонра биз ачары кимйэви, физики, механики вэ башга тэчрүбэдэн кечирә билэрик. Экэр бу сон тэчрүбэлэрин нэтичэси мүсбэт оларса, онда бу мүддээнын мүэййәнлийи кет-кедэ артар. Бу мүддээдан чыхарылачаг нэтичэнин сайы сонсуздур. Буна көрә дэ бурада бу мүддээнын һәмишә мәнфи нэтичэ вермэси имканы вардыр.

¹ В. И. Ленин. Эсэрлэри, чилд XIII, сәһ. 116.

² А. А. Жданов—Г. Ф. Александровун „Гәрби Европа фэлсэфэси тарихи“ китабы үзрә музакирэлэрдэ чыхышы. „Тэблиғатчы“ мачмуэси. № 9, сәһ. 19, 1947-чи ил.

Будур, мүасир буржуа табиятшүнасларынын чыхардыглары нәтичә!? Бурадан, Гарнапын дедийиндән нә чыхыр? Гарнапын дедийиндән о чыхыр ки, күндә бир нечә дэфә чибимиздән чыхарыб гапымызы ачдыгымыз ачарын дәмбрдән олмасына инанмайыб ону бир сыра тәч-рүбәләрден кечирәндән сонра күнүн бириндә онун кағыздан вә я кечәдән олмасына инанмагымыза әһтинал вардыр!?

Гарнапын „Фәлсәфә дәрнәһи“ үзвләриндән Паул Генле һәмни мүнакимәни („бу дәмбрдәндир“) үмуми шәкилдә давам әтдирәрәк дейир ки, әкәр биз магнит васитәсилә дәмбри йохламаг истәйириксә, онда биз кәрәк йәгннлик һасил әдәк ки, бу доғрудан да магнитдир. Бу йәгннлийн һасил әтмәк үчүн биз магнитн компаса яхынлашдырыб онун магнит олмасыны йохламалыйыг. Лакин бурада бир суал мейдана чыхыр: бизим компасымыз доғрудан да компасдырмы вә и. а. вә и. а. Бурада сунсуз регрес мейдана кәлир. Генле языр ки, һәинки мүәййәнлик әмәлә кәлмир, һәтта һәр бир мүәййәнлик дәрәчәси сонсуз регресдә йох олуб кедир. Генле белә бир нәтичәйә кәлир ки, об'ектив варлыг һаггында олан мүддәалар дейил, һадисәләр һаггында олан мүддәалар, мәсәлән: „бу гырмызы кими көрүнүр“, „бу Бетховенин сонатасынын сәсинә бәнзәйир“ кими мүддәалар мүәййән ола биләр. Генлейә көрә белә мүддәалар нә тәсдиг, нә дә рәдд олунар. Әкәр доғрудан да нәзәрдә тутулан соната Бетховенин олмайыб башгасынын оларса, бу һеч дә ону инкар әтмир ки, бу соната мәнним үчүн Бетховенин сонатасы кими сәсләнмәйә билмәз.

Мүасир буржуа табиятшүнаслыгы бу кими чәфәнкятла долудур. Лакин бунлара садәчә чәфәнкят кими бахмаг олмаз; чүнки бу кими мүртәчә нәзәриййәләр онларын яйылдыгы ерләрдә күтләләрин шүүруну зәһәрләйир вә буна көрә дә, Жданов йолдаш дедийн кими, „Чүрүмүш вә йирәнч буржуа мәфкурәсинә гаршы мәнһиз биз—җалиб кәлмиш марксизм өлкәси онун философлары башчылыг әтмәлийик, бу буржуа мәфкурәсинә өлүмчүл зәрбәләр әндирмәлийик“. Бу чох доғрудур, чүнки марксист-ленинчи нәзәриййә буржуа нәзәриййәләринә гаршы амансыз мүбаризә апармадан, синфи дүшмәнә җалиб кәлмәк мүмкүн дейилдир.

Марксист фәлсәфи материализм, марксист диалектик методдан айрылмаздыр. Марксизмә гәдәр олан материализмин ән бөйүк вә үмдә нөгсәиларындан бири, онун анти-диалектик мәнһада метафизик материализм олмасында иди. Ленин өзүнүн бүтүн әсәрләриндә марксизмин дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә марксист диалектик метода истинад әтмиш вә ону инкишаф әтдирәрәк йүксәк пилләләрә җалдырмышдыр. Ленинин диалектика һаггындаки нәзәриййәси там бир систем олараг онун „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә верилмишдир. Ленинин „Фәлсәфә дәфтәрләри“ онун „Материализм вә эмпириокритисизм“ әсәринин давамдыр. Әкәр Ленин „Материализм вә эмпириокритисизм“ әсәриндә идеалистләрә гаршы мүбаризәдә әсас фикрини марксизм фәлсәфи материализмин мүдафия вә инкишафына верирсә, „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә исә, биринчи нөвбәдә, әсас фикрини материалист диалектика верир.

„Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә дахил олмуш әсәрләрин чоху 1914—1916-чы илләрдә, йәһни империализм мүһарибәси дөврүндә вә Русияда сосялист ингилабы әрәфәсиндә Ленин тәрәфиндән ишләнилмишдир. Бу дөврдә Ленинин диалектика мәсәләләрилә мәшғул олмасы вә „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә олан нәзәри әсәрләр кими әсәрләрин үзәриндә ишләмәси һеч дә тәсадүфи дейилдир. О дөврүн тарихи шәраити ингилаба һазырланан синифдән вә онун мүбариз болшевик партиясындан мүасир дөврүн әсас зиддийәтләрини, синиф мүбаризәсинин фор-

маларыны, ичтиман һәятдә әмәлә кәлән сычрайышлары өйрәнмәһи тәләб әдирди. Ленин өзүнүн бу әсәриндә Маркс вә Энкелсин һекел диалектикасыны материалистчәсинә еңидән ишләмәк, ону тәңгид әтмәклә онун „сәмәрәли тохуму“ндән истифадә әтмәк ишини ярадычы сурәтдә давам әтдирмишдир. Ленин һекелин идеализмини тәңгид әдәрәк языр ки, мән үмумийәтлә һекели материалистчәсинә охумага чалышырам: Энкелсин дедийнә көрә һекел башы үстә гоюлмуш материализмдир. Йәһни аллаһы, сырф идеяны туллайырам.¹

Ленин һекелин диалектикасында олан идеализми ачыб көстәрәрәк гейд әдир ки, һекелин диалектикасындан олдуғу шәкилдә истифадә әтмәк олмаз. Ленин марксист диалектик методун, һекелин идеалист диалектикасынын әкси олдуғуну гейд әтмәклә бәрәбәр көстәрир ки, һекелин диалектикасында олан сәмәрәли чәһәт онун һәрәкәт, инкишаф вә әкликләрин мүбаризәси һаггындаки нәзәриййәсидир. Ленин гейд әдир ки, һәрәкәт инкишаф вә әкликләрин мүбаризәси проблемләри һекел нәзәриййәсинә идеалистчәсинә верилмишдир. Яһныз Маркс вә Энкелс тәрәфиндән табият вә чәмиййәтин һәгиги диалектикасы идеализмдән тәмизләниб, әлмә чеврилмишдир. Мәлум олдуғу үзрә бүтүн һәрәкәт вә инкишафы һекел мадди аләмдә йох, яһныз мүтләг руһда, идеяда көрүрдү. һекелин бу идеалист диалектикасы Маркс вә Энкелс тәрәфиндән тәңгид олундуғу кими, Ленин тәрәфиндән дә әтрафлы сурәтдә тәңгид әдилмишдир.

В. И. Ленин „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә диалектиканын бир сыра тәрифләрини вермиш вә диалектик методун 16 характер үнсүрүнү көстәрмишдир. Ленин диалектиканын характер үнсүрләриндән бәһс әдәрәк көстәрмишдир ки, әкликләрин мүбаризәси диалектиканын маһиййәтини тәшкил әдир: „Диалектиканын әсл мәнһасы, шейләрин өз маһиййәтиндәки зиддийәти өйрәнмәкдир“.²

Әкликләрин мүбаризәсини Ленин она көрә диалектиканын әсас гануну һесаб әдир ки, бу ганун шейләрин, мадди аләмни өз-өзүнә һәрәкәтинин, дахили һәрәкәтинин вә инкишафынын мәнбәиндән бәһс әдир, онларын инкишафынын сәбәбләрини изаһ әдир. Әкликләрин мүбаризәси ганунуну Ленин она көрә диалектиканын әсас гануну һесаб әдир ки, „табият чисимләриндә, табият һадисәләриндә дахили зиддийәтләр вардыр, чүнки бунларын һамысынын өз мәнфи вә мүсбәт тәрәфи, өз кечмиши вә кәләчәһи, өмрүнү битирмәкдә олан вә инкишаф әдән чәһәтләри вардыр. Бу әкликләрин мүбаризәси, көһнә илә ени арасында, өлмәкдә оланла төрәһән арасындаки мүбаризә, өмрүнү битирмәкдә оланла инкишаф әдән арасындаки мүбаризә, инкишаф просесинин дахили мәзмунуну, кәмиййәт дәйишмәләринин кейфиййәт дәйишмәләринә чеврилмәсинин дахили мәзмунуну тәшкил әдир“.³

Ленин әкликләрин мүбаризәси ганунундан бәһси давам әтдирәрәк, өзүнүн „Диалектика мәсәләсинә даир“ адлы әсәриндә енә дә бу гануна җайыдыр вә дейир ки, ваһидин икйә бөлүнмәси вә онун әкликләринин дәрк әдилмәси диалектиканын маһиййәти, онун әсас хүсүсиййәтидир. Ленин диалектиканын бу гануна нә үчүн бу гәдәр бөйүк әһәмиййәт вермишдир? Биринчи дүня мүһарибәси әрәфәсиндә вә онун кедишиндә оппортунистләр вә сосял-шовинистләр фәһлә синфини империалист мүһарибәсинә чәлб әтмәк үчүн пролетариатла буржуазия арасындаки синиф мүбаризәсини инкар әдир вә онларын вәһдәтини ирәли сүрүрләрди. Ленинин бу гәдәр әһәмиййәт вердийн

¹ В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“, сәһ. 78.

² В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“, сәһ. 237.

³ „УИК (6) П Тарихи“ ғыса курс, сәһ. 110

вә дөнә-дөнә бәһс этдийи эксликләрин мүбаризәси гануну мәһз бунла изаһ олунар. Ленинин бу мәсәләдә оппортунистларә гаршы мүбаризәсинин әһәмиһәтинин Сталин йолдаш ашағыдаки сөзләрлә чох дәрин вә әтрафлы изаһ әтмишдир. „Бир һалда ки, инкишаф, дахил зиддийәтләрин ашкара чыхмасы йолу илә, бу зиддийәтләри арадан галдырмаг үчүн һәмнин зиддийәтләр зәмининдә, бир-биринә әкс гүввәләрин тоггушмалары йолу илә әмәлә кәлир, онда айдындыр ки, пролетариатын синфи мүбаризәси тамамилә тәбии вә лабүдд бир һадисәдир.

Демәли, капитализм гурулушунун зиддийәтләрини өртүб басдырмаг дейил, бунларын үстүнү ачыб ашкара чыхармаг лазымдыр, синфи мүбаризә аловуну сөндүрмәк дейил, бу мүбаризәни баша чатдырмаг лазымдыр.

Демәли, сиясәтдә сәһв әтмәмәк үчүн пролетариатла буржуазиянын мәнәфени бир-биринә уйғунлашдырмаг истәйән ислаһатчы сиясәт дейил, капитализми сосялизмә „говушдурмаг“ истәйән сазышчы сиясәт дейил, барышмаз синфи пролетар сиясәти еритмәк лазымдыр.¹

Ленин көстәрир ки, эксликләрин мүбаризәсиндә вәһдәт нисбидир, мүвәггәтидир, кечичидир, шәртидир, мүбаризә исә мүтләгдир, барышмаздыр. Ленинә көрә, инкишаф эксликләрин „мүбаризәсидир“².

Ленин өзүнүн „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә фәлсәфәнин инкишафы үчүн бөйүк әһәмиһәтә малик олан даһа бир мәсәләдән, йә’ни диалектика, мәнтиг вә идрәк нәзәрийәсинин вәһдәти мәсәләсиндән бәһс әдир. Мәнтиг әлмини идрәк нәзәрийәсиндән айыран вә онлары бир-биринә гаршы гоян метафизикләрин әксинә оларәг, Ленин гәйд әдир ки, мәнтигә вә идрәк нәзәрийәсинә тарихи нөгтейи-нәзәрдән, йә’ни диалектики нөгтейи-нәзәрдән бахылдығы заман онлар бир-биринә раст кәлир вә әйнийәт тәшкил әдир. Чүнки онларын һәр икисинин тарихи инсан билийинин үмумиләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә марксист идрәк нәзәрийәси әлми, диалектик мәнтигдир. Ленин языр ки, мәнтиг тәфәккүрүн харичи формасындан бәһс әдән әлм дейилдир, әксинә о мадди әләмин инкишаф просесинин тарихини инсан тәфәккүрүндә әкс әтдирир. Мәһз буна көрә дә Ленин дейир ки, мәнтигдә тәфәккүрүн тарихи, тәфәккүрүн ганунуна уйғун кәлмәлидир. Һәр бир әлмдә олдуғу кими мәнтигдә дә инкишаф тарихи, мәнтиги категориялардан габагдыр; мәнтиг өз категорияларында бу тарихи инкишафы әкс әтдирир. Мәсәлән, дәйәр формалары бәһси мүбадилә тарихини әкс әтдирир. Дәйәр формаларындан бәһс олуан заман ону мүбадиләнин инкишаф тарихиндән айырмаг олмаз. Бурадан айдындыр ки, об’ектив әләмин инкишаф диалектикасынын инсан тәфәккүрүндә, йә’ни суб’ектив диалектикада әкс олунамасы әйни заманда об’ектив әләмин инсан тәрәфиндән дәрк олунамасы просесидир. Мәһз буна көрә дә Ленин дейир ки, үч сөз лазым дейил, мәнтиг, диалектика вә идрәк нәзәрийәси әйни шейдир³.

„Бир ваһид олан дүня һеч бир аллаһ вә һеч бир инсан тәрәфиндән ярадылмамышдыр, гануна уйғун сурәтдә аловланан вә гануна уйғун сурәтдә сөнән әбәди чанлы од олмуш, оддур вә од оларәг галачагдыр“,—дәйән сәдә диалектиканын баниси гәдим философ һераклитин диалектик көрүшләриндән бәһс әдәрәк, Ленин языр: „Диалектик материализм әсасларынын чох яхшы шәрһидир“⁴.

¹ „УИК (6) П. Тарихи“, гыса курс, сәһ. 112—113.

² В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“, сәһ. 327.

³ В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“, сәһ. 215.

⁴ Енә дә орада, сәһ. 294.

Ленин „Фәлсәфә дәфтәрләри“ндә партиялылыг принципини давам әтдирәрәк көстәрир ки, фәлсәфәдә материализм илә идеализм арасында кедән мүбаризә чәмийәтдә мүбаризә әдән синифләрин вә партияларын мүбаризәсини әкс әтдирир. Ленин материализмин прогрессив характерини, онун әлм вә чәмийәтин габагчыл синифләрлә рабитәсини көстөрмәклә бәрабәр гәйд әдир ки, фәлсәфәдә бу прогрессив адамлар даима диндарларын вә мүртәчә синифләрин тә’гибинә мә’руз галмышлар. Ленин языр ки, идеалист һекел фәлсәфә тарихинә өзүнүн мүртәчә синфи нөгтейи-нәзәринчә янашыр вә бүтүн гүввәсилә материалистләри пәсләмәйә вә идеялистләри тә’рифләмәйә чалышыр. Ленин дейир ки, һекел мәшһур гәдим материалист философ Демокритә бир өкәй ана кими бахыр, чүнки, „идеалист материализмин руһуна дөзә билмир!“¹.

Идеалист һекел гәдим материалист философ Эпукура да белә бир „өкәй ана“ кими бахмыш вә онун фикрини тәһриф әтмәйә чалышмышды. һекелә көрә Эпукурун фәлсәфә көрүшләринин о гәдәр әһәмиһәти йохдур, чүнки о өз фәлсәфәсиндә аллаһа ер вермәмишдир. һекелин бу сөзләрини охуяркән Ленин дейир: „Аллаһа һейфи кәлир!!, идеалист әчлаф!“².

Марксист диалектик методун өйрәнилмәси ишиндә Ленинин „Фәлсәфә дәфтәрләри“ там мәнәсилә әлми бир програмдыр.

Ленин өзүнүн әлми вә ингилаби фәалийәтинин илк күнләриндәк башлаяраг марксизмин инсан чәмийәтинин инкишаф ганунлары һаггындаки нәзәрийәсини мәнәимсәмиш, ону ени дөврүн конкрет шәраитинә тәтбиғ әдәрәк, даһа дә инкишаф әтдирмиш вә зәнкинләшдирмишдир. Мә’лум олдуғу үзрә халгчылар Русияда марксизмин яйылмасына вә көк салмасына чидди манечилик көстәрирләрдир. Халгчыларын фәлсәфә көрүшләри „соснолокияда суб’ектив метод“ ады илә мә’лумдур. Халгчылар чәмийәтин инкишаф ганунларыны анламаг вә изаһ әтмәкдә идеалист вә метафизик идиләр. Буна көрә дә чәмийәтин инкишафы үчүн онларын нәзәрийәләри зәрәрли вә тәһлүкәли иди. Халгчыларын соснолокияда суб’ектив методунун маһийәти һәр шейдән әввәл бундан ибарәт иди ки, онларын фикринчә тарихи ярадан халг күтләләри дейил, анчаг айры-айры көркәмли сималардыр, „гәһрәманлардыр“; халг күтләләри, „гара чамаат“ исә кор-корана онларын ардынча кедирләр. Халгчыларын бу кими зәрәрли нәзәрийәләрини дармадағын әтмәдән Русияда марксизм нәзәрийәсини яймаг вә чәмийәтин әсас гүввәси олан пролетариаты гаршыда дуран ингилаба һазырламаг олмазды. Халгчыларын идеалист нәзәрийәсини алтүст әтмәк вәзифәси о дөврдә 24 яшлы Ленинин өһдәсинә дүшдү. О, бу вәзифәни өзүнүн 1894-чү илдә язмыш олдуғу „Халг достлары“ нәдир вә сосял-демократлара гаршы онлар һечә мүбаризә әдирләр?“ адлы китабында еринә етирмишдир.

Ленин Марксын кәшф әтмиш олдуғу чәмийәтин инкишаф гануна әсасланараг көстәрир ки, инсанларын ичтимаи игтисади вәзийәтинин тә’йин әдән онларын идеялары дейил, әксинә, онларын идеяларыны тә’йин әдән ичтимаи-игтисади вәзийәтләридир. Ленинин фикринчә чәмийәтдә ичтимаи нәзәрийәләр, идеялар чәмийәтин мадди һәят шәраитиндән ирәли кәлир. „УИК(6)П Тарихинин Гыса курсу“нда дейилир ки: „Көркәмли сималарын идея вә арзулары чәмийәтин игтисади инкишафына, габагчыл синфин тәләбатына зидд оларса, көркәмли сималар бир һеч ола биләрләр вә әксинә—көркәмли

¹ В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“ сәһ. 250.

² В. И. Ленин. „Фәлсәфә дәфтәрләри“, сәһ. 275.

адамларын идея вэ арзулары чэмиййэтин итгисади инкишафы тэлэбатыны, габагчыл синфин тэлэбатыны дүзкүн ифадэ эдирсэ, көркэмли адамлар доғрудан да көркэмли сима ола билэрлэр¹.

Ленин өзүнүн „Халг достлары“ нэди вэ сосял-демократлара гаршы онлар нечэ мүбаризэ эдирлэр? эсэриндэ марксизмин тарихи материалистчэсинэ анлайыш элмини инкишаф этдирэрэк, гаршыда дураи сосялист ингилабынын назырлыгы үчүн зэрури олан бир сыра мэсэлэлэри изаһ этмиш вэ онлары тэчрүби сурэтдэ еринэ етирмишдир. Ленин, марксист диалектик методу Русиянын итгисади һэятына, онун тарихинэ, о дөврдэки чанлы һэятын синфи мүбаризэсинэ вэ сиясэтэ тэтбиг эдэрэк, биринчи нөвбэдэ халг күтлэлэринин тарихдэки ролуну изаһ этмишдир: „Күтлэнин гара чамаат олдуғуна, тарихи анчаг гәһрәманларын яратдығларына вэ гара чамааты халг һалына салдығларына даир халгчыларын ирэли сүрдүклэри иддиалара марксистлэр белэ чаваб верирдилэр: тарихи гәһрәманлар яратмыр, гәһрәманлар тарих ярадыр, демэли, халгы гәһрәманлар яратмыр, халг гәһрәманлар ярадыр вэ тарихи ирэлидир“².

Бу дөврдэ Ленин халгчыларын эсас групу олан „Халг ирадэси“ үзвлэринин вэ даһа сонралар халгчыларын йолуну давам этдирэн эсерлэрин тэтбиг этдиклэри вэ эсас сияси мүбаризэ васитэси һесаб этдиклэри фәрди террор тактикасыны дэриндэн тәнгид эдир вэ онун күтлэви ингилаб һэрәкаты ишиндэ зэрәри олдуғуну көстөрмәклэ фәһлэ һэрәкатына рәһбәрлик этмәк үчүн ваһид сосялист фәһлэ партиясынын ярадылмасыны тәкидлэ ирэли сүрүр. Ленин өзүнүн бу эсэриндэ илк дэфэ олараг фәһлэлэрлэ кәйдли күтлэлэринин чар мүтлэгиййэтинэ гаршы мүбаризэдэ мүттәфиг олмасы зэрурәтини көстәрир.

Тарихи материализм, чэмиййэтин гануна уйғунлуғла инкишафы һаггындаки элмдир. О, чэмиййэтин инкишаф гануналарындан бәһис эдән бир элмдир. „Тарихи материализм—диалектик материализмин мүддәаларыны ичтимаи һэятын өйрәнилмәсинэ шамил этмәкдир, диалектик материализмин мүддәаларыны чэмиййәт һэятындаки һадисэләрә, чэмиййэтин өйрәнилмәсинэ, чэмиййәт тарихинин өйрәнилмәсинэ тэтбиг этмәкдир“³.

Ичтимаи һэятын өйрәнилмәсинэ диалектик материализм мүддәаларынын тэтбиг олунмасы нэ демәкдир вэ нэдән ибарәтдир? Диалектик материализмә көрә материя—биринчи, шүүр—икинчидир. Шүүр, материянын мәнсулудур. Тарихи материализм, диалектик материализмин бу мүддәасыны тарихи һадисэләрә, чэмиййәт һэятына тэтбиг эдэрэк буну тәйин эдир ки, чэмиййэтин мадди һэят шәранти биринчидир, илкинчидир, чэмиййәттә эмәлэ кәлән идеялар, нэзәриййәләр исә икинчилер. Тарихи материализмин бу эсас мүддәасы Ленинни „Материализм вэ эмпириокритисизм“ эсэриндэ әтрафлы вэ там дэринлийилэ изаһ олунмушдур.

Ленин языр: „Материализм, үмумиййәтлэ об’ектив реал варлығын (материянын) инсан шүүрундан, инсан дуйғусундан, тэчрүбәсиндән вэ и. а. асылы олмадығыны әтираф эдир. Тарихи материализм ичтимаи варлығын ичтимаи инсанлығ шүүрундан асылы олмадығыны әтираф эдир. Шүүр орада да, бурада да ялныз варлығын ин’икасыдыр, ән яхшы һалда онун тәхминән доғру (адекват, дүрүст) ин’икасыдыр...“⁴

„Ичтимаи шүүр ичтимаи варлығы әкс этдирир,—будур Марксын нэзәриййәси... Шүүр, үмумиййәтлэ варлығы әкс этдирир,—бу бүтүн

материализмин үмуми мүддәасыдыр. Онун тарихи материализмин: „Ичтимаи шүүр ичтимаи варлығы әкс этдирир“, мүддәасы илә олан васитәсиз вэ айрылмаз рабитәсини көрмәмәк олмаз“¹.

Ленинин, итгисади кәтирдиййимиз бу сөзләриндә, тарихи материализмин даһиянә тәрифи верилмиш вэ онун фәлсәфи эсаслары көстәрилмишдир.

Марксизм нэзәриййәсини онун дүшмәнләриндән горумаг вэ ону дөһмәдән ярадычы сурәтдә инкишаф этдирмәк ишиндә марксизм нэзәриййәсинин мәркәзи нэзәриййәсини тәшкил эдән пролетар диктатурасы нэзәриййәси Ленинни эсәрләриндә хүсуси ер тутур. Маркс вэ Энгелсин вәфатындан сонра башда II интернационал рәһбәрләриндән Каутски вэ Бернштейн олмағла, бүтүн өлкәлэри оппортунистлэри үмумиййәтлэ марксизм нэзәриййәсини вэ хүсусән онун пролетар диктатурасы һаггындаки нэзәриййәсини тәһриф вэ тәфтиш этмәйә башладылар. Бүтүн тәфтишчиләр вэ оппортунистләрә гаршы мүбаризэдә марксизмин дәвләт һаггында, пролетар диктатурасы һаггында нэзәриййәсини мүдафиэ этмәк Ленинни өһдәсинә дүшдү.

Марксизмин дәвләт һаггындаки нэзәриййәсини мүдафиэ ишинә Ленин өзүнүн „Дәвләт вэ ингилаб“ эсэрини һәср этмишдир. Ленинни бу эсәри 1917-чи ил август—сентябр айларында язылмышдыр. Сосялист ингилабы әрәфәсиндә язылмыш бу эсәр, фәһлэ синфинин ингилаби һәрәкатынын мүбариз програмы олмушдур. Ленинни бу эсәри, нэзәриййә илә ингилаби тэчрүбәнин нүмунәсидир. Ленин марксизмин дәвләт һаггындаки нэзәриййәсинин тәһриф олунмасыны изаһ эдэрэк көстәрир ки, онун бу ән мүһүм вэ эсаслы мәсәләдә тәһриф олунмасы ики башлыча хәтлэ кедир. Булардан бири буржуа вэ хүсусән хырда буржуа идеолоғлары тәрәфиндән олан тәһрифләрдир. Онлар айдын тарихи фактларын тәзийги алтында әтираф этмәйә мәчбурдурлар ки, дәвләт ялныз синфи зиддиййәтләр вэ синфи мүбаризэ олан ердә мөвчуддур. Онлар буну әтираф этмәклә бәрәбәр Марксы белә тәһриф эдирләр ки, дәвләт синифлэри барышдыран бир органдыр. Ленин, Марксын дәвләт һаггындаки нэзәриййәсини бу гәдәр кобуд сурәтдә вэ һясызчасына тәһриф эдәнлэри ифша эдэрэк көстәрир ки, Маркса көрә, синифлэри барышдырмаг олсайды, дәвләт нэ мейдана кәлэ билэр, нэ дә яшай биләрди. Ленин языр: „Маркса көрә дәвләт, синфи һөкмранлығ органыдыр, бир синфин башга синфә зүлм этмәси органыдыр, синифләр арасындаки тоғушманы мәндуллашдыраг, бу зүлмү гануни шәклә салан вэ мөһкәмләндирән, „асайыш“ ярадан бир шейдир“².

Ленин сонра языр ки, 1917-чи ил ингилабында дәвләтин әһәмиййәти вэ ролу мәсәләси бүтүн эзәмәтилэ мейдана чыхдығы заман дәрһал ишә башламаг, һәм дә күтлэви мигясада ишә башламаг мәсәләси кими гаршыда дурдугда, бүтүн эсерләр (сосялист-ингилабчылар) вэ меншевикләр дәрһал вэ бүтүнлүклә „дәвләтин“ синифлэри „барышдырмасы“ һаггында хырда буржуа нэзәриййәсинә доғру юварландылар.³

Дикәр тәрәфдән марксизмин „каутскичәсинә“ олан тәһрифидир. Ленин гейд эдир ки, бу тәһриф даһа ичәдир. Бурада дәвләтин нэ синфи һөкмранлығ органы олдуғу, нэ дә синфи зиддиййәтлэрини барышмазлығы „нэзәри“ чәһәтдән инкар эдилмир. „Лакни бурасы нэ зәрдән гачырылыр вэ я өрт басдыр эдилер ки, әкәр дәвләт синфи

¹ „УИК (6) П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 16.

² Енә орада, сәһ. 16.

³ „УИК(6)П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 106.

⁴ В. И. Ленин. Эсәрлэри, чилд XIII, сәһ. 266—267.

¹ В. И. Ленин. Эсәрлэри, чилд XIII, сәһ. 264.

² В. И. Ленин. Эсәрлэри, чилд XXI, сәһ. 373.

³ Енә орада сәһ. 373.

зиддийэтлэрин барышмазлыгы мәнсулудурса, әкәр дәвләт чәмийәтдән йүксәкдә дуран вә „кетдикчә чәмийәтдән даһа чоһ айрылан“ бир гүввәдирсә, онда айдындыр ки, нәинки зорак ингилаб олмадан, һәтта һаким синфин яратмыш олдуғу вә бу „айрылманы“ тәчәссүм этдирән дәвләт һакимийәти апаратыны мәнвәтмәдән мәзлүм синфин азад әдилмәси мүмкүн дейилдир... Мәнз бу нәтичәни Каутски — „унутмуш“ вә тәһриф әтмишдир¹.

Марксизм нөгтейи-нәзәринчә пролетар ингилабының гаршысында дуран әсас мәсәлә, буржуа һакимийәти апаратыны мәнвәтмәк, ону көкүндән дағымтаг вә онун ериндә фәһләләрдән ибарәт ени пролетар дәвләт апараты яратмагдан ибарәтдир. Каутски пролетар ингилабының гаршысында дуран әсас мәсәләләр һаггында марксизмин бу нәзәрийәсинин әлейһинә чыхараг язырды ки, пролетар ингилабының „вәзифәси“ һеч бир заман дәвләт һакимийәтини дағымтагдан ибарәт ола билмәз; онун вәзифәси, анчаг мүәййән бир мәсәләдә һөкүмәти күзәштә кетмәйә вадар әтмәкдән вә я пролетариата дүшмән олан һөкүмәти, она рәғбәт көстәрән башга бир һөкүмәтлә әвәз әтмәкдән ибарәт ола биләр. Сонра Каутски дейир ки, „Бизим сияси мүбаризәминәи дә мәгсәди, индийә гәдәр олдуғу кими, парламанда чоһлуғ гәзанмаг вәсәтәсилә дәвләт һакимийәтини әлдә әтмәкдән вә парламаны һөкүмәтин ағасына чевирикәдән ибарәт олараг галыр.“

Каутскинин бу сөзләрини охуяркән Ленин өзүнә мәнхус бир кәскиликлә дейир ки, „бу лап халис вә лап баяғы оппортунизмдир, сөз дә ингилабы гәбул әдәрәк, ишдә ондан үз дөндәрмәкдир“².

Ленин дейир ки, буржуа парламанчылығы зәһметкеш халг күтләләрини алдатмаг үчүн ялныз бир пәрдәдир. О языр ки: „Америкадан тутмуш Исвечрәйә гәдәр, Франсадан тутмуш Инкилтәрәйә, Норвечә вә с. гәдәр һансы парламанлы өлкәйә нәзәр салсаныз көрәчәксиниз ки, әсл „дәвләт“ ишини хәлвәтдә көрүрләр вә қөрәнләр дә департаманлар, дәфтәрханалар, штаблардыр. Парламанларда „гара чамааты“ алдатмаг мәгсәдилә анчаг бошбоғазлыг әдирләр“³.

Ленинин бу сөзләри нә гәдәр чанлы, нә гәдәр һәятидир. Бу сәтрләри охуяркән адама белә кәлир ки, онлар 32 ил бундан әввәл йох, бүкүн вә бу саат язылмышдыр.

Ленин марксизмин пролетар диктатурасы һаггындаки нәзәрийәсини ярадычы сурәтдә инкишаф әтдирәрәк языр: „Марксист анчаг о адамдыр ки, синифләр мүбаризәсини гәбул әтмәйи пролетар диктатурасының гәбул әтмәк дәрәчәсинә чатдырсын. Ади хырда буржуадан (һәмчинин, ири буржуадан) марксистин ән бөйүк фәрги дә бундадыр. Марксизми һәгигәтән баша дүшмәйи вә гәбул әтмәйи бу нәһәк дашы илә сынамаг ләзымдыр“⁴.

Ленин марксизмин пролетар диктатурасы һаггындаки нәзәрийәсини ярадычы сурәтдә давам вә инкишаф әтдирәрәк пролетар диктатурасының дәвләт формасы олан совет һакимийәтини кәшф әтмишдир.

Маркс һәлә 1850-чи илләрдә пролетар ингилабының вәзифәләриндән бәһс әдәркән көстәрмишдир ки, пролетар ингилабы буржуа дәвләт апаратыны көкүндән дағымталы, ону мәнвәтмәдир. Лакин пролетариат мәнвәтдийи буржуа дәвләт апаратыны нә илә әвәз әтмәдир? Ленин көстәрир ки, о вахт Маркс бу мәсәләни конкрет шә-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XXI, сәһ. 373.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XXI, сәһ. 453.

³ Енә орада, сәһ. 401.

⁴ Енә орада, сәһ. 392.

килдә гоймамашдыр. Она көрә гоймамашдыр ки, белә бир мәсәләнин һәлли үчүн о заман „тәчрүбә һәлә материал вермирди“¹ вә буна көрә дә „Маркс бу кәләчәйи сияси формаларыны кәшф әтмәйә киришмирди“². Ленин сонра языр: „Маркс хәялата гапылмаяраг көзләйирди ки, һаким бир синиф олмаг әтибарилә пролетариатын бу чүр тәшкил олунамасының нә кими конкрет формалар алачағы, бу тәшкилин ән мүкәммәл вә ардычыл „демократия әлдә әдилмәсилә“ мәнз нечә бирләшдирилә биләчәйи суалына күтләви һәрәкәтын тәчрүбәси чаваб верәчәкдир“³.

Ленин көстәрир ки, дағылмыш буржуа дәвләт апаратыны нә илә әвәз әтмәк ләзымдыр—суалына Парис Коммунасының тәчрүбәси чаваб верди. Маркс вә Ленин, Парис Коммунасының ингилаби тәчрүбәләрини тәһлил әдәрәк көстәрирләр ки, онун тарихи әһәмийәти ондан ибарәтдир ки, о, көһнә буржуа дәвләт апаратыны мәнвәтмәк, ону ени типли пролетар дәвләтилә әвәз әтди.

Ленин биринчи рус ингилабының вә 1917-чи ил феврал ингилабының тәчрүбәләриндән истифадә әдәрәк пролетар диктатурасының парламан-республика формасында йох, советләр формасында зәрури олмасы идеясыны ирәли сүрмүшдүр. Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлән бу ярадычы чәсарәтли аддым Сталин йолдаш тәрәфиндән белә характеризә әдилди: „Сиясәт саһәсиндә Ленин парламан республикасындан Советләр республикасына кечмәйи тәклиф әдирди. Бу, марксизм нәзәрийәси вә практикасы саһәсиндә ирәлийә доғру чидди бир аддым иди. Бу вахта гәдәр марксизм нәзәрийәчиләри парламан республикасының сосялизмә кечмәк үчүн ән яхшы сияси форма һесаб әдирдиләр. Инди Ленин парламан республикасының, капитализмдән сосялизмә кечмәк дөврүндә чәмийәтин мәгсәдә ән чоһ уйғун бир сияси тәшкилат формасы олан Советләр республикасы илә әвәз әтмәйи тәклиф әдирди“⁴.

Сталин йолдаш партиямызын XVIII гурултайындаки һесабат мәрузәсиндә демишдир ки, „Ленин „Дәвләт вә ингилаб“ китабының икинчи һиссәсини язмаға һазырлашырды вә бурада, 1905-чи ил вә 1917-чи ил Русия ингилабларының тәчрүбәсинә башлыча екун вурмаг фикриндә иди. Шүбһә ола билмәз ки, Ленин, өз китабының икинчи һиссәсиндә өлкәмиздә Совет һакимийәтинини яшамасы тәчрүбәсинә архаланараг дәвләт нәзәрийәсини һазырламағы вә даһа да инкишаф әтдирмәйи нәзәрдә тутурду. Лакин, өлүм онун бу вәзифәни еринә етирмәсинә мане олду. Ленинин маңал тапыб көрә билмәдийи иши исә онун шакирдләри көрмәлидирләр“⁵.

Ленинин өз әсәринә язмаг истәдийи бу ени фәсли Сталин йолдаш язымышдыр.

Ленин илә бирликдә марксизм нәзәрийәсини ярадычы сурәтдә давам вә инкишаф әтдирән Сталин йолдаш Ленинин вәфатындан сонра онун фәлсәфи ирсини ленинизм дүшмәнләриндән горумуш, ону үмумиләшдирәрәк даһа да инкишаф әтдирмиш вә ени йүксәк пилләләрә галдырмышдыр.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд XXI, сәһ. 390.

² Енә орада, сәһ. 408.

³ Енә орада, сәһ. 397.

⁴ „УИК (6) П Тарихи“, гыса курс, сәһ. 189—190.

И. Сталин. Ленинизм мәсәләләри, сәһ. 688, Азәрнәшр, 1948-чи ил

С. М. КАЗИЕВ, Т. И. ГОЛУБКИНА

ОБ ОДНОМ КУВШИННОМ ПОГРЕБЕНИИ

Кроме специальных археологических работ, проводимых Музеем истории Азербайджана, на территории Мингечаура Музей ведёт наблюдение за земляными работами МингечаурГЭСстрой.

При этих земляных работах обнаруживаются очень ценные и интересные археологические материалы. Так, на правом берегу реки Куры, в январе 1947 г., на глубине около 2 м, было обнаружено одно кувшинное погребение с многообразным и интересным инвентарем: по полевой описи 52 предмета, отличающиеся от инвентаря ранее обнаруженных кувшинных погребений Мингечаура.

Для кувшинных погребений в Мингечауре характерным являлось наличие нескольких (до 3—4) больших кувшинов, стоящих у погребального кувшина.

Описываемое же ниже кувшинное погребение этих сосудов не имело. Вокруг погребального кувшина было очень много мелкой посуды (15 предметов), большая часть которой окрашена красной краской.

Среди этой посуды были три мелких красноглиняных вазочки (почти все они одинакового размера) на высокой тонкой ножке, заканчивающейся внизу круглым расширением. У края вазочек имеется по паре маленьких круглых отверстий. Вазочки окрашены в красный цвет.

Представленная на таблице I (рис. 1) вазочка (№ полевой описи 3037) имеет высоту 9,4 см, верхний диаметр—15,7 см, диаметр поддона—8,6 см.

Встретилась также красноглиняная вазочка с круглым расширяющимся к низу поддоном, маленькой вертикальной ручкой. Общая высота вазы—9 см, верхний диаметр—21,5 см, диаметр поддона—17 см. Наверху ручки имеется шишечка. Посредине ручки во всю ее длину нарезкой сделана полоска. Края вазы отогнуты и расширяются кверху. От ручки по обеим сторонам края вазы сделаны, тоже нарезкой, вертикальные полоски. С обеих сторон полоски заканчиваются шишечками, после которых сделано еще по три полоски. Кругом всей боковой поверхности вазы имеется выступ—ребро (табл. II, рис. 2, полевая опись № 3079). Обнаружено восемь разнообразных по форме и размерам (высотой от 9 до 15 см) красноглиняных и один сероглиняный кувшинчик с ручками (табл. V, рис. 1 и 2) и один „молочник“ светложелтой глины, по форме напоминающий „молочники“ ялойлу-тапинского типа. Высота „молочника“—7 см, верхний диаметр—10,5 см, диаметр дна—3 см, самый широкий диаметр—10,8 см (табл. I, рис. 5, полевая опись № 3042).

К сожалению, анализы ялойлу-тапинской и мингечаурской керамики

пока не произведены, поэтому трудно сказать является ли мингечаурский „молочник“ из описываемого кувшинного погребения местного производства или привозным, но так как сосуды ялойлу-тапинского типа в Мингечауре встречаются редко, можно предположить, что они

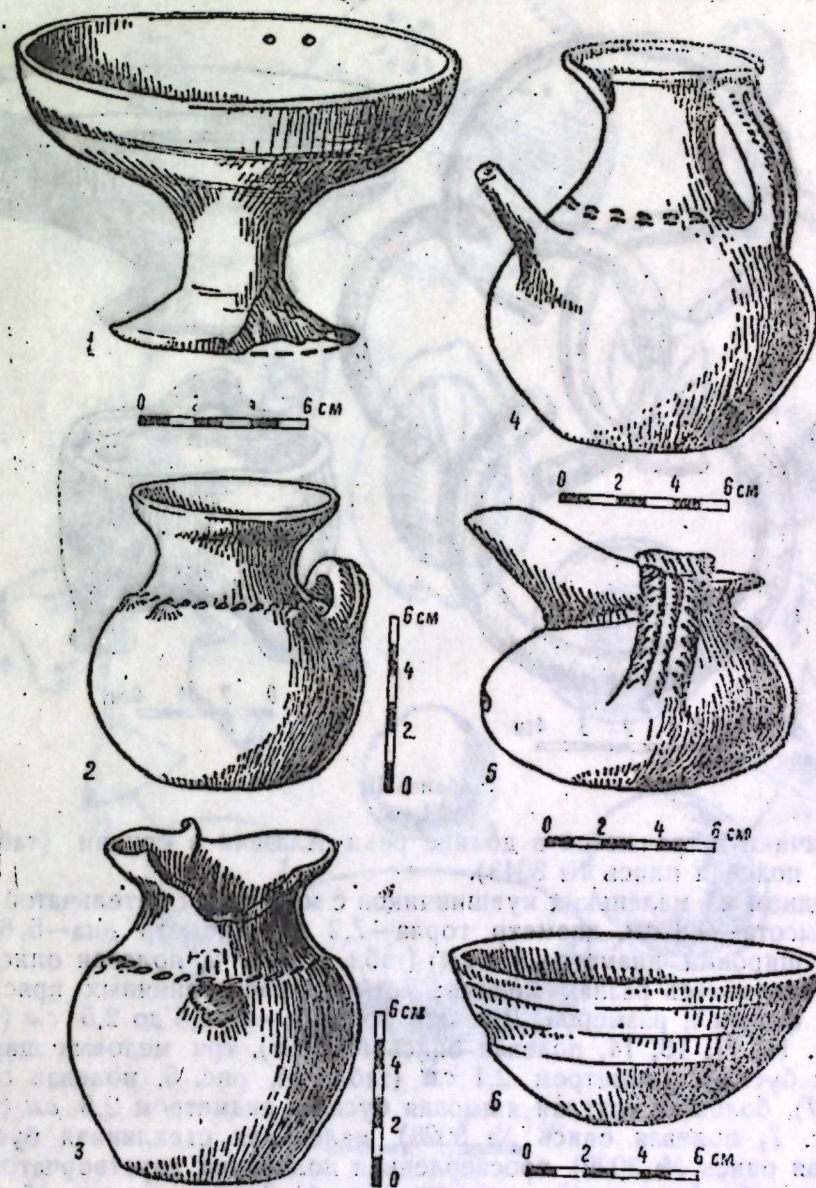

Таблица I

в Мингечаур привозились из других районов и именно из Ялойлу-тапа, тем более, что Ялойлу-тапа находится недалеко от Мингечаура (около 50 км) и в Ялойлу-тапа были обнаружены места гончарных мастерских.

Две маленьких светло-красноглиняных чашечки (одна разбитая, полевая опись № 3045) характерны для всех кувшинных погребений. Такие чашечки покрывают большие сосуды с носиком, стоящие

вокруг погребального кувшина. Высота чашечки—5,3 см, верхний диаметр—13 см (табл. I рис. 6, полевая опись № 3044).

Маленький, окрашенный в красный цвет, красноглиняный кувшинчик с ручкой и трубчатым носиком (высота 13 см, диаметр горла—7 см, ширина тулова—11,2 см, диаметр дна—6 см). Подобного рода

Таблица II

кувшинчики встречаются в долине реки Алазани в Грузии (табл. I, рис. 4, полевая опись № 3043).

В одном из маленьких кувшинчиков с маленькой петельчатой ручкой (высота—9,8 см, диаметр горла—7,2 см, диаметр дна—5,6 см, самый широкий диаметр—9,4 см) (табл. I, рис. 2, полевая опись № 3025) находилась разная мелочь: четыре красноглиняных пряслицы разной формы и размеров. Диаметр пряслиц—от 1,8 до 2,5 см (табл. III, рис. 10, 11, 13, 14, полевая опись № 3026), три меловых шарообразных бусины диаметром 2,1 см (табл. III, рис. 6, полевая опись № 3027), большая круглая яшмовая бусина диаметром 2,8 см (табл. III, рис. 7, полевая опись № 3028), маленькая стеклянная бусинка (полевая опись № 3029), просверленная половинка двустворчатой раковины (табл. III, рис. 15, полевая опись № 3030), крупная (более 4 см) одностворчатая раковина со срезанной спинкой (табл. III, рис. 14, полевая опись № 3031), куски красного (полевая опись № 3034) и розового сердолика (полевая опись № 3035) неопределенной формы, размером от 1,5 до 2 см, перламутровая плоская пластиночка (около 2 см) с отверстием (табл. III, рис. 9, полевая опись № 3032), плоская каменная темно-серого цвета фигурка человека (более 3 см, толщиной около 1,5 мм), с поднятой рукой (табл. III, рис. 5, полевая опись № 3033), другая рука отломана. В центре лица этой фигурки сделано сквозное отверстие. Вероятно это изображение представляло собою

амулет. По своему виду, на первый взгляд, фигурка напоминает женскую статуэтку из молла-исаклинского сельбища.¹

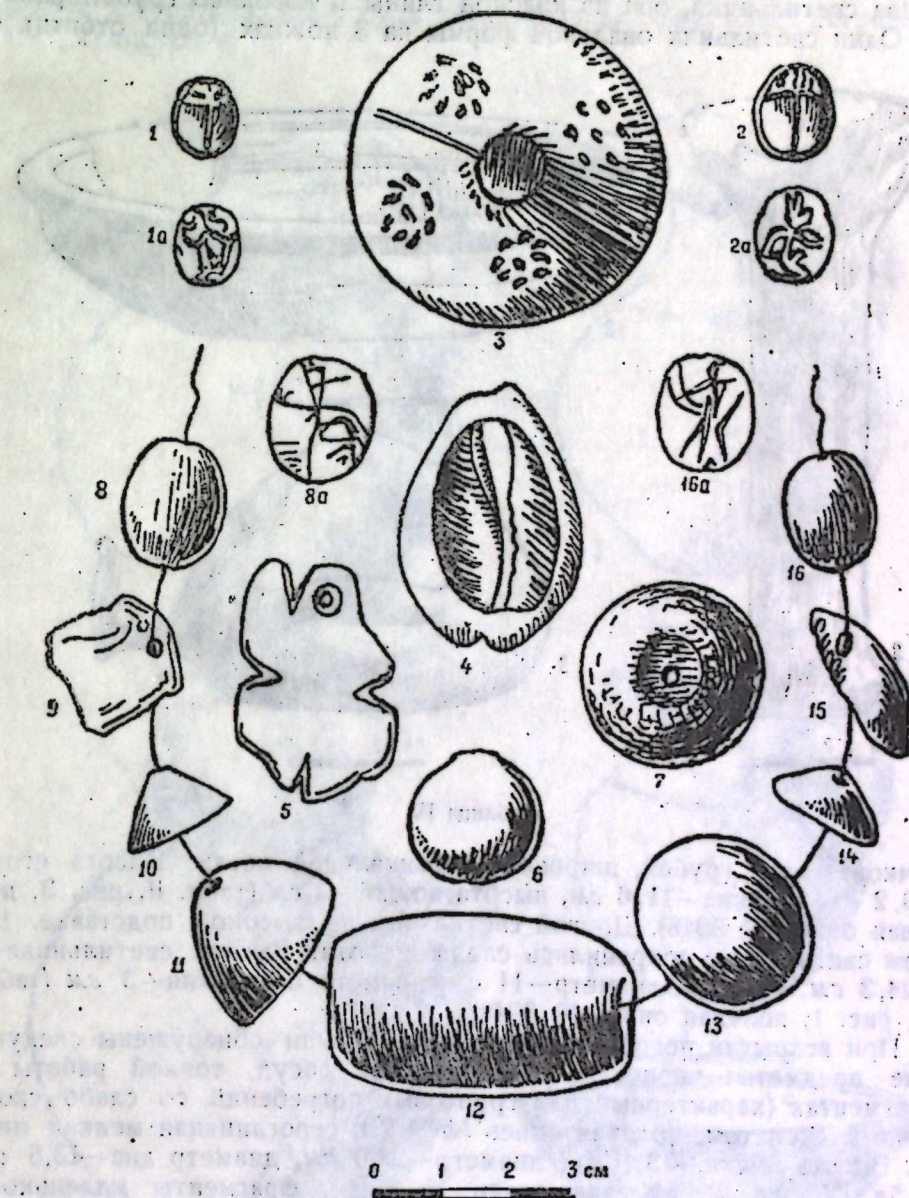

Таблица III

Имеются также: красноглиняное маленькое бочкообразное грузило (табл. III, рис. 12, полевая опись № 3050) и красноглиняная коническая пряслица гораздо большего размера (диаметр—5 см), чем все ранее обнаруженные, и с украшением на поверхности. Посредине ее поверхности проведена линия, делящая всю поверхность как бы на

¹ Е. А. Пахомов—Статуэтка из молла-исаклинского сельбища и ее датировка. Известия АзФАН СССР, Баку, 1936, стр. 24.

две половины. В каждой половине наком сделано по две розетки (табл. III, рис. 3, полевая опись № 3051).

К интересным находкам при этом кувшинном погребении относятся два светильника, оба из красной глины и довольно грубой работы. Один светильник овальной формы на 3 ножках (одна отбита), с

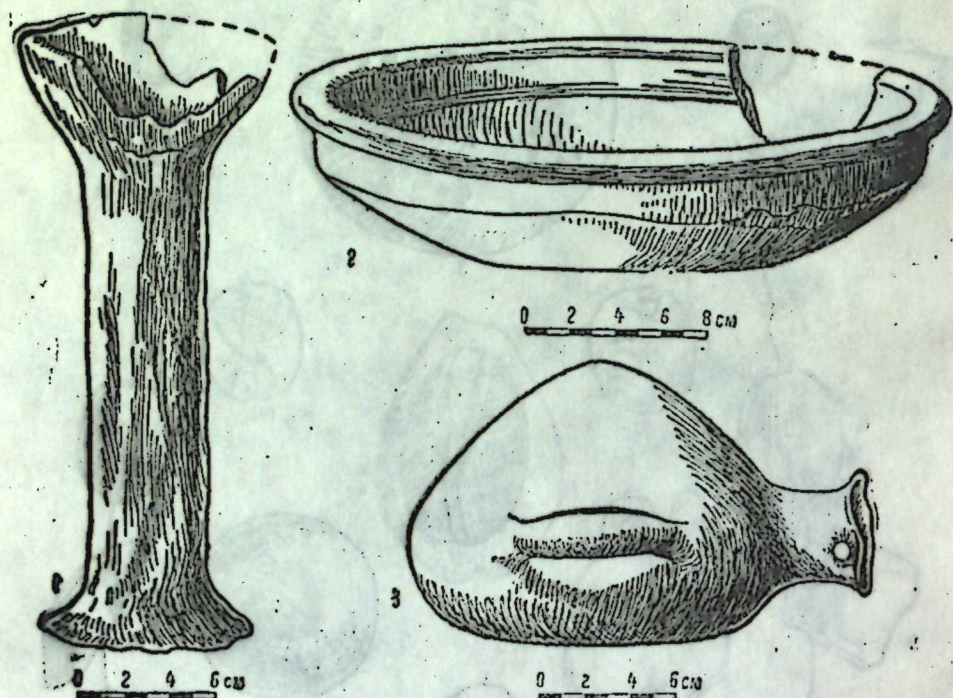

Таблица IV

ручкой в виде грубой, широкой, вертикальной петли. Высота его—9,2 см, ширина—11,6 см, высота ножки—3 см (табл. II, рис. 3, полевая опись № 3048). Другой светильник на высокой подставке. На этом светильнике сохранились следы копоти. Высота светильника—24,3 см, верхний диаметр—11 см, диаметр основания—3 см (табл. IV, рис. 1, полевая опись № 3049).

При вскрытии погребального кувшина были обнаружены следующие предметы: черноглиняный лощеный сосуд тонкой работы в фрагментах (характерный для грунтовых погребений со слабо скорченными скелетом; полевая опись № 3052), сероглиняная мелкая миска. Высота миски—13,4 см, диаметр—28,5 см, диаметр дна—13,5 см (табл. IV, рис. 2, полевая опись № 3056), фрагменты маленького красноглиняного горшочка с ручкой, грубой работы, со следами копоти (полевая опись № 3053), красноглиняный кувшинок с ручкой, высота кувшинка—16,2 см, диаметр горла—7,8 см, диаметр дна—9 см, диаметр тулова—14 см (табл. V, рис. 3, полевая опись № 3055), маленькая красноглиняная фляга с двумя ручками (у одной ручки край отбит). Одна сторона этой фляги плоская, другая—выпуклая. Высота фляги—20 см, самый широкий диаметр—11,8 см, диаметр горла—5,2 см (табл. IV, рис. 3, полевая опись № 3054). Фляги являются почти обязательным предметом в кувшинных погребениях.

Надо полагать, что черноглиняный лощеный сосуд тонкой работы, сероглиняная мелкая миска в погребальный кувшин попали слу-

чайно. При похоронах кувшинники очевидно натолкнулись на грунтовое погребение с указанной посудой, которая и была положена в погребальный кувшин как дополнительная, а не специальная, так как черно- и сероглиняная посуда характерна для грунтовых погребений, а не кувшинных.

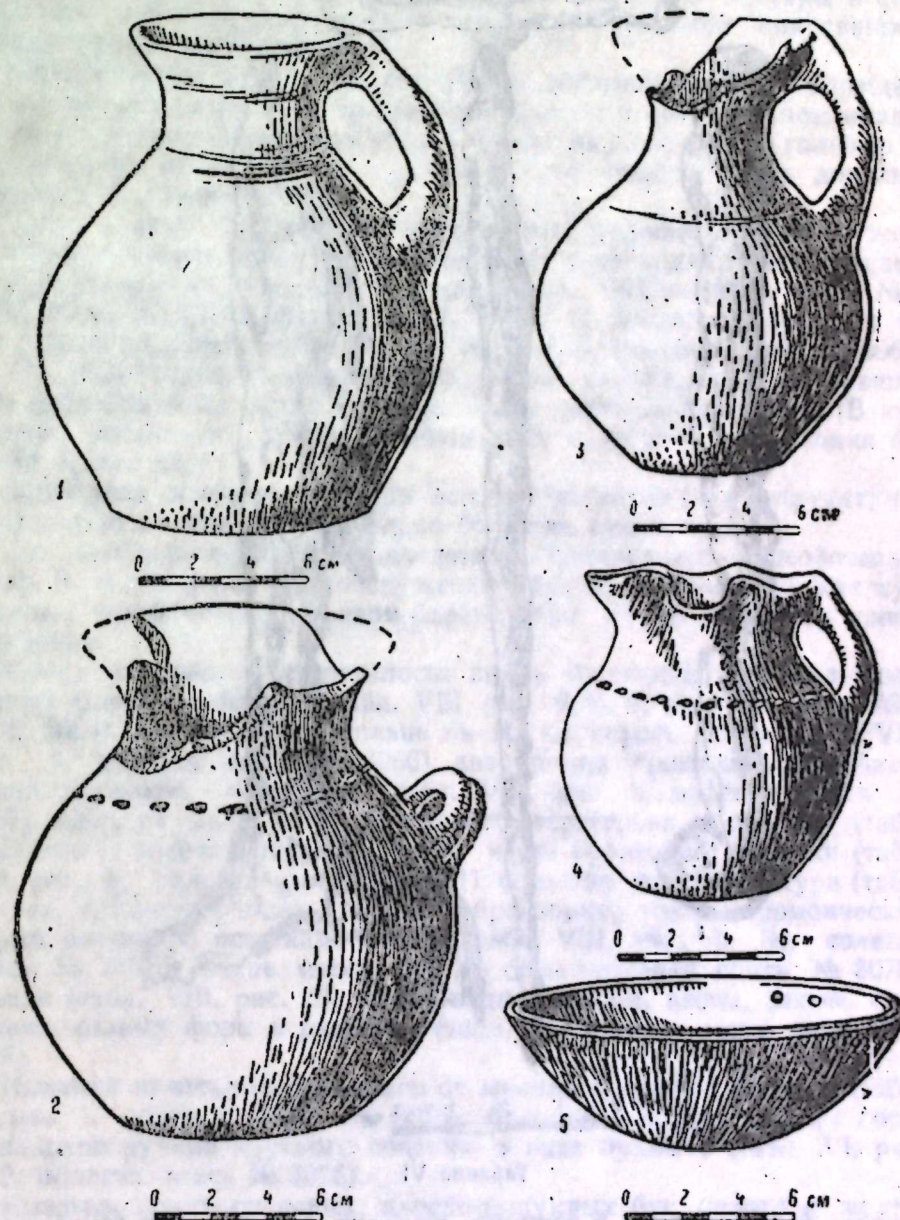

Таблица V

Таким образом, при описываемом кувшинном погребении находилось 20 разных сосудов (15 сосудов находилось вокруг погребального кувшина, а 5—внутри), из которых: два сероглиняных, один черноглиняный, восемь красноглиняных и девять сосудов, поверхность которых окрашена в красный цвет.

Обнаруженные сосуды описываемого погребения имеют большое сходство с керамикой Ялойлу-тапа, Алазани, Джафархана, Кызыл-ванка, Агджабеды и др. по форме, окраске, бескрасочной декорровке и пр. Т. С. Пассек в своей статье „Джафарханский могильник“ пишет: „Таким образом в Закавказье устанавливается безусловная преемст-

Таблица VI

венность и в формах и в технике выделки сосудов, и в стиле росписи,—так называемой культуры крашеной керамики. Можно с уверенностью утверждать, что культура Кура-Араксинского двуречья—культура местная, уходящая своими корнями во II тысячелетие.⁴¹

⁴¹ Т. С. Пассек Джафарханский могильник. Журнал „Вестник древней истории“. № 2, 1916, стр. 184—185.

Из оружия в этом кувшинном погребении обнаружен лишь один железный меч с рукояткой (табл. VI, рис. 3, полевая опись № 3076).

Следует отметить, что находки оружия в кувшинных погребениях редки. В описываемом кувшинном погребении железный меч с рукояткой до его извлечения из погребального кувшина лежал в таком состоянии, что можно было хорошо проследить его размеры и форму, но при извлечении, вследствие его сильной окисленности (ржавости), он рассыпался.¹

Описываемое кувшинное погребение горловиной было обращено на северо-запад, дном—на юго-восток. Скелет в погребальном кувшине был в скорченном положении и лежал на левом боку головою на северо-запад, ногами на юго-восток. Кости скелета были довольно хорошей сохранности.

Скелет этого погребения имел много украшений. Обнаружено одиннадцать бронзовых ручных браслетов с несходящимися концами, разной величины, толщины и форм (табл. VIII, полевая опись №№ 3057, 3058, 3059). На ногах скелета было 42 бронзовых браслета тоже разных размеров (табл. VII, рис № 1, 2, 3, полевая опись № 3060).

Из мингечаурских находок это второй случай, когда в кувшинном погребении на ногах скелета было более 30 браслетов. (В кувшинном погребении, обнаруженном в 1946 г., на ногах покойника было 36 браслетов.)

Благодаря окислению бронзы вокруг браслетов (как на руках, так и на ногах) сохранились довольно большие куски ткани.

По предварительным определениям специалиста палеоботаника проф. В. А. Петрова все обнаруженные ткани из мингечаурских кувшинных погребений (на правом берегу реки Куры)—льняного происхождения.

Среди украшений встретилось: шесть бронзовых колокольчиков разных форм и размеров (табл. VIII рис. 6, 8, 9, полевая опись №№ 3062, 3064), два височных кольца из массы серого цвета (табл. VIII, рис. 1, полевая опись № 3066), два тонких бронзовых колечка с белой бусинкой посредине (табл. VIII, рис. 3, полевая опись № 3067), часть от маленького бронзового перстенька с глазком (табл. VIII, рис. 7, полевая опись № 3068), часть бронзовой цепочки (табл. VIII, рис. 4, полевая опись № 3061), большая ракушка Каури (табл. III, рис. 4, полевая опись № 3069), бронзовые, тонкие, ромбической формы бляшки с остатками ткани (табл. VIII, рис. 5, 5а, полевая опись № 3070), очень много бус из серы (полевая опись № 3071), бронзы (табл. VIII, рис. 2), стекловидной массы, пасты, яшмы, сердолика, разных форм и размеров (табл. IX, полевая опись №№ 3072, 3073).

Имеются маленькие фрагменты от железной гривны, булавки (табл. VI, рис. 1, полевая опись № 3076), браслеты, ножи, острия с горизонтальной ручкой круглого сечения в виде буквы Т (табл. VI, рис. № 2, полевая опись № 3076).

Имеются шесть овальных, плоско-выпуклых бус белого и желтого цвета (материал пока не установлен) (табл. III, рис. 8, 16, полевая опись № 3074), на обратной стороне которых имеются изображе-

¹ На месте мы не имели возможности зарисовать данное кувшинное погребение, так как оно было обнаружено при земляных работах в вечернее время. Оставить до утра нельзя было и поэтому пришлось срочно его откопать. Предметы были зарисованы потом; поэтому в статье дается лишь наибольший и хорошо сохранившийся фрагмент железного меча.

ния (табл. III рис. 8-а, 16-а); на двух из этих шести бусин довольно ясно изображен в стилизованной форме человек и еще что-то, а на других двух изображения не ясны.

Среди украшений имеются две пронизки в виде скарабеев из бледнозеленой, так называемой, египетской пасты (табл. III, рис. 1, 2, левая опись № 3075).

На плоских основаниях скарабеев имеются изображения, возможно имеющие какое-то определенное символическое значение. На одной из скарабеев изображена птица в виде „гуся“ (табл. III рис. 1а),

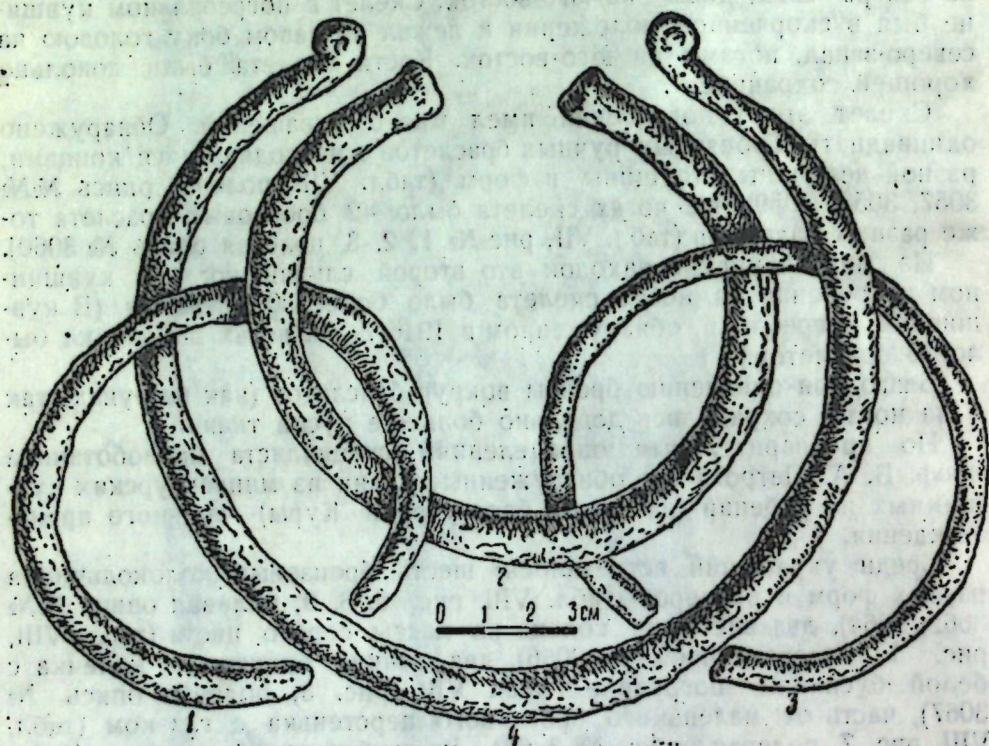

Таблица VII

стоящая перед каким-то прямоугольным предметом. На другой скарабее изображена сидящая фигура с длинными ушами, как у зайца (табл. III рис. 2-а).

Скарабей в древнем Египте считался священным и служил „амулетами, печатями...“

В качестве амулетов скарабей „...носились живыми и клались в гроб мертвым...“ и клались внутрь мумии, вместо вынутого сердца. На нижней стороне скарабей (которая представляет гладкий овал) „...вырезывались имена или изображения богов, священных эмблем и т. п.“ Скарабей с именами частных лиц служил большею частью печатями. Едва ли значение печати они имели для устроителей кувшинных погребений: сюда они попадали вероятно в числе других привозных бус, пронизок и т. п.

„Маленькие скарабей обыкновенно проткнуты для нанизывания“. (У скарабеев описываемого кувшинного погребения также имеются сквозные отверстия для нанизывания).

„Скарабей были в употреблении не только в Египте; финикийцы подделывали их и вели ими торг.“

„Египетский культ, широко распространенный в римской империи, проник... в страны Востока и Запада и даже... на наш юг, где часто встречаются не только чисто египетские скарабей, но по видимому и сфабрикованные на месте.“¹

Скарабей описываемого кувшинного погребения, по всей вероятности, является не местным, а привозным, так как в мингечаурских кувшинных погребениях они встречаются очень редко. Следует также отметить, что описываемые скарабей не являются древними, а относятся ко времени кувшинных погребений, т. е. к I в. до н. э. и к I в. н. э., ибо до кувшинных погребений в некрополе Мингечаура они не обнаруживаются в грунтовых погребениях ни со слабо скор-

Таблица VIII

ченными, ни с вытянутым, ни с сильно скорченным костяками. Установить же настоящее местопроисхождение данных скарабеев пока очень трудно. Но этот род памятников заставляет обратить на себя внимание.

¹ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. XXX, 1900 г., С-П, стр. 176—177.

Академик Б. Тураев в своей статье „Скарабен с острова Березани“ пишет: „При раскопках Г. Л. Скадовского на острове Березани

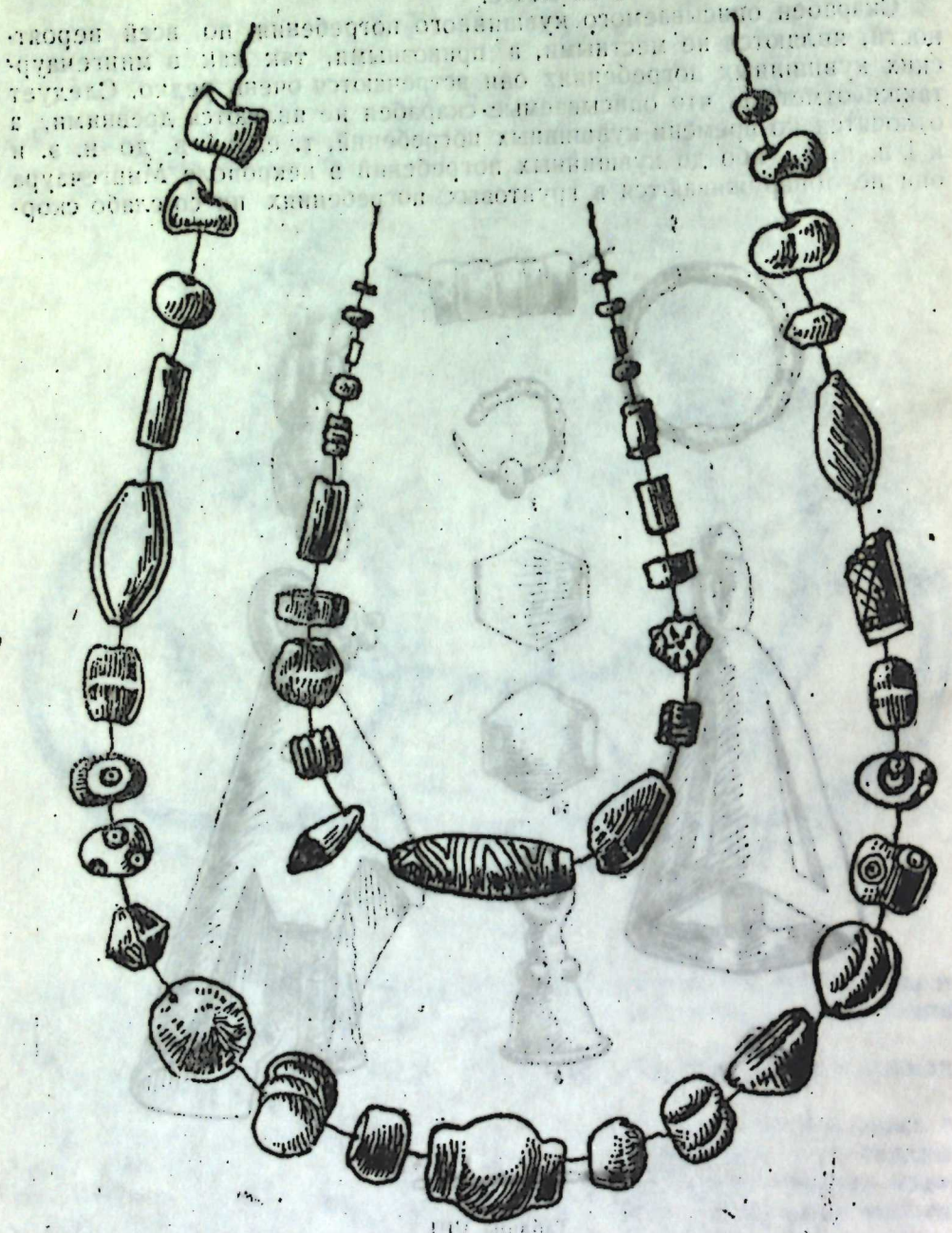

Таблица IX

в 1900—1901 гг. найдено было, между прочим, несколько скарабеев египетского происхождения. Редкость этого рода памятников в Рос-

сии заставляет обратить на них внимание в особой заметке и дать их детальное описание.

Далее Б. Тураев отмечает: „Таким образом, почти все описанные скарабей и скарабеонды находят себе соответствующие экземпляры в Навкратисе; Флиндерс Петри, как известно, напал на след целой фабрики скарабеев в этой греческой колонии и указал, что производство их находилось здесь в руках греков...² Далее Петри нашел аналогии между навкратийскими скарабеями и найденными на Родосе и высказал мысль, что последние вышли из той же печи и фабрики, что и первые, то есть, что Навкратис торговал своими скарабеями. Получал-ли наш юг египетские предметы непосредственно из греческого Египта, или с Родоса, с которым у него, как указал еще В. В. Латышев,³ существовали оживленные торговые сношения? Вопрос этот пока не поддается разрешению, как в виду того, что египетские памятники, находимые вне Египта, еще не приведены в известность, так и в виду сравнительно малого количества египетских предметов, найденных на юге России, их неизвестности и отсутствия их изданий.

Поэтому собрание и изучение их весьма желательно, и можно надеяться, что оно расширит наши сведения о торговых и культурных сношениях нашего юга в VII—IV вв. до р. х.⁴

Собрание и изучение скарабеев Мингечаура весьма желательно, и можно надеяться, что оно поможет нам выяснить отношения и связи древнего населения Мингечаура с внешним миром.

Эти скарабей, а также и обнаруженные раковины „Каури“, перламутровые пронизки и т. д. показывают, что древнее население Мингечаура в период кувшинных погребений, то есть в последних веках до н. э. и в первых веках нашей эры, имело обширные связи с другими народами.

С. М. Газиев, Т. И. Голубкина

Бир күп гэбри наггында

ХҮЛАСЭ

Минкэчевирдэ тэсадүфи оларга тапылмыш бир күп гэбри, өз аваданлығы чэхэтдэн хэфрийят заманы тапылмыш дикэр күп гэбрлэрдэн чох фэрглэнир. Онларын яхынлығында ири күплэр вэ габлар олдугу халда, бурада гэбр күпүндэн башга хеч шей йох иди.

Гэбр күпүнүн янына 15, күпүн ичинэ исэ 5 дэнэ сахсы габ гоюлмушду. Бу габларын чоху гырмызы боя илэ рэнклэнмишдир. Форма чэхэтдэн бу габлар эн чох Яловлутэпэ габларына охшайыр.

Күпүн ичиндэки скелетин голларында 11, гычларында 42 билэзик вар иди.

¹ Б. Тураев—Скарабен с острова Березани, Известия Императорской археологической комиссии, вып. 40, С-П, 1911, стр. 118.

² См. Naukratis (IV memoir of the Egypt Expl. Fl), pp. 36—38, II, p. 71²sg.

³ Исследования об Ольвии, стр. 224—226.

⁴ Б. Тураев—Скарабен с острова Березани. Известия Императорской археологической комиссии, вып. 40, С-П, 1911 стр., 120.

Умумийятлә күп гәбрләрдә олдуғу кими, бу гәбрдә дә мунчуғлар, әсасән, паста вә күкүртдән гайрылмышдыр. Мунчуғларын арасында "Мисир пастасындан" гайрылмыш 2 дәнә скарабей, 2 дәнә скарабеонд (скарабейи тәмсил эдән) мунчуғ вә дашдан инсан бичиминдә гайрылмыш бир тилсим вар иди.

Скарабей Мисирдә вә Финикияда чох яйылмышды. Онлары һазыр ламагла мәшғул олан хүсуси истехсалат очағлары олмуш, тичарәтдә мүнһүм рол ойнамыш вә саирә.

Гәбрдән тапылмыш мунчуғларын бир һиссәсинин харичдән кәтирилдийи мүййән әдилмишдир. Сахсы (кил) габларын Яловлутә пәдән кәтирилмиш олдуғу әһтимал әдилир.

Бу тәсадүфи тапынты, күп гәбрләрин әрамыздан бир әср әввәл вә сонра яид олдуғу фикрини гүввәтләндирир.

Мәдәнийәт вә әлм саһәсиндә әлдә әтдийимиз бөйүк наилийәтләрдән бири дә, Азәрбайчан дилиндә әлми-техники истилаһларын ярадылмасыдыр. Азәрбайчан дилиндә истилаһ дүзәлтмә иши, бир сыра инкишаф пилләләриндән кечиб сон он ил ичәрисиндә дүзкүн чығыра салына билмишдир. Биздә истилаһ ярадылмасы ишинин отуз илдән аз олан гыса тарихи, азәрбайчан дилинин тәмизләнмәси, көзәлләшмәси вә зәнкииләшмәси уғрунда вә бу дилә гәсд әдәнләрә гаршы апарылан мүбаризәни өзүндә әкс әтдирир.

Һазырда, әлм вә техниканын бир чох саһәләрини әһатә эдән истилаһларымыз вардыр. Лакин, бу һеч дә о демәк дөйилдир ки, истилаһлар саһәсиндә, мәдәни инкишафымызын тәләб әтмәлийи әсас ишләрин һамысы көрүлүб гуртармышдыр. Мөвчуд истилаһлары тәкмилләшдирмәк, уйғун олмаянлары ешиләри илә әввәз әтмәк, бу вахта гәдәр бурахылмыш истилаһлар сериясынын әһатә әтдийи бир сыра әлмләрә аид олан вә һәмчинин әлмин, техниканын инкишафы илә әлағәдар оларағ ортая чыхан ени мәфһумлары ифадә эдәчәк истилаһлар яратмағ кими мүнһүм вәзифәләр гаршымызда дурур.

Бу мәғаләдән мәгсәд, кимя истилаһларына аид бәзи мәсәләләрә диггәти чәлб әтмәкдир.

1. Истилаһ, бүтүн бир һадисәни, кейфийәти вә я об'екти ифадә эдән кәлмә вә я кәлмә групудур. Истилаһы ади сөздән айыран чәһәт, онун долғунлуғу, кенишлийи, һәм дә мүййән вә гәт'и мә'на я малик олмасыдыр. Ади сөз, дилдә чүмләдә чох мүхтәлиф мә'наны ифадә эдә биләр. Истилаһ исә, әйни вә мүййән мә'наны ифадә әтмәлидир. Буна көрә дә истилаһ, дилин һисбәтән аз дәйишән үнсүрләриндән биридир.

Бир мәфһум мә'на әтибарилә, дәйишиб дәгигләшдикчә, ону ифадә эдән истилаһ я енис илә әввәз олунур, я да бәзән, мәфһумун ени мә'насында ашлашылмағ шәртилә дәйишмәдән әйнилә сахланылыр. Белә олдуғда, йә'ни мәфһумун кенишләнмәсинә бахмаярағ ону ифадә эдән сөз дәйишмәдикдә, сөзүн лүгәти мә'насы илә ифадә әтдийи мәфһумун мәзмуну әйни олмур. Белә һалларда истилаһ бир символа чеврилир. Буна мисал оларағ атом истилаһыны көстәрмәк олар. Бу истилаһын мүасир мә'насы илә лүгәти мә'насы арасында чох бөйүк фәрг, һәтта мүййән зиддийәт вардыр. Буна бахмаярағ истилаһ галыр.

Шүбһәсиз, белә бир вәзийәти дәйишмәйә әһти яохдур. Лакин, бир чох һалларда, әйни об'ект вә һадисә һагғындаки әлми тәсәввүрләрин дәйишмәси илә янашы оларағ ону ифадә эдән истилаһлар да дәйишир, ени-ени истилаһлар төрәйир. Кимяда, бу әлмин айры-айры

* Мүзакирә йоллә (Ред.)

Мәдәнийәт вә әлм саһәсиндә әлдә әтдийимиз бөйүк наилийәтләрдән бири дә, Азәрбайчан дилиндә әлми-техники истилаһларын ярадылмасыдыр. Азәрбайчан дилиндә истилаһ дүзәлтмә иши, бир сыра инкишаф пилләләриндән кечиб сон он ил ичәрисиндә дүзкүн чығыра салына билмишдир. Биздә истилаһ ярадылмасы ишинин отуз илдән аз олан гыса тарихи, азәрбайчан дилинин тәмизләнмәси, көзәлләшмәси вә зәнкииләшмәси уғрунда вә бу дилә гәсд әдәнләрә гаршы апарылан мүбаризәни өзүндә әкс әтдирир.

Н. ӘФӘНДИЕВ

КИМЯ ИСТИЛАҢЛАРЫМЫЗЫН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ
ҢАГҢЫНДА*

Мәдәнийәт вә әлм саһәсиндә әлдә әтдийимиз бөйүк наилийәтләрдән бири дә, Азәрбайчан дилиндә әлми-техники истилаһларын ярадылмасыдыр. Азәрбайчан дилиндә истилаһ дүзәлтмә иши, бир сыра инкишаф пилләләриндән кечиб сон он ил ичәрисиндә дүзкүн чығыра салына билмишдир. Биздә истилаһ ярадылмасы ишинин отуз илдән аз олан гыса тарихи, азәрбайчан дилинин тәмизләнмәси, көзәлләшмәси вә зәнкииләшмәси уғрунда вә бу дилә гәсд әдәнләрә гаршы апарылан мүбаризәни өзүндә әкс әтдирир.

Һазырда, әлм вә техниканын бир чох саһәләрини әһатә эдән истилаһларымыз вардыр. Лакин, бу һеч дә о демәк дөйилдир ки, истилаһлар саһәсиндә, мәдәни инкишафымызын тәләб әтмәлийи әсас ишләрин һамысы көрүлүб гуртармышдыр. Мөвчуд истилаһлары тәкмилләшдирмәк, уйғун олмаянлары ешиләри илә әввәз әтмәк, бу вахта гәдәр бурахылмыш истилаһлар сериясынын әһатә әтдийи бир сыра әлмләрә аид олан вә һәмчинин әлмин, техниканын инкишафы илә әлағәдар оларағ ортая чыхан ени мәфһумлары ифадә эдәчәк истилаһлар яратмағ кими мүнһүм вәзифәләр гаршымызда дурур.

Бу мәғаләдән мәгсәд, кимя истилаһларына аид бәзи мәсәләләрә диггәти чәлб әтмәкдир.

1. Истилаһ, бүтүн бир һадисәни, кейфийәти вә я об'екти ифадә эдән кәлмә вә я кәлмә групудур. Истилаһы ади сөздән айыран чәһәт, онун долғунлуғу, кенишлийи, һәм дә мүййән вә гәт'и мә'на я малик олмасыдыр. Ади сөз, дилдә чүмләдә чох мүхтәлиф мә'наны ифадә эдә биләр. Истилаһ исә, әйни вә мүййән мә'наны ифадә әтмәлидир. Буна көрә дә истилаһ, дилин һисбәтән аз дәйишән үнсүрләриндән биридир.

Бир мәфһум мә'на әтибарилә, дәйишиб дәгигләшдикчә, ону ифадә эдән истилаһ я енис илә әввәз олунур, я да бәзән, мәфһумун ени мә'насында ашлашылмағ шәртилә дәйишмәдән әйнилә сахланылыр. Белә олдуғда, йә'ни мәфһумун кенишләнмәсинә бахмаярағ ону ифадә эдән сөз дәйишмәдикдә, сөзүн лүгәти мә'насы илә ифадә әтдийи мәфһумун мәзмуну әйни олмур. Белә һалларда истилаһ бир символа чеврилир. Буна мисал оларағ атом истилаһыны көстәрмәк олар. Бу истилаһын мүасир мә'насы илә лүгәти мә'насы арасында чох бөйүк фәрг, һәтта мүййән зиддийәт вардыр. Буна бахмаярағ истилаһ галыр.

Шүбһәсиз, белә бир вәзийәти дәйишмәйә әһти яохдур. Лакин, бир чох һалларда, әйни об'ект вә һадисә һагғындаки әлми тәсәввүрләрин дәйишмәси илә янашы оларағ ону ифадә эдән истилаһлар да дәйишир, ени-ени истилаһлар төрәйир. Кимяда, бу әлмин айры-айры

* Мүзакирә йоллә (Ред.)

дөвләриндә һаким олан нәзәрийһәләрин хусусийһәтини өзүндә әкс этдирән вә әйни объект вә һадисәни ифадә әдән мүхтәлиф истилаһлар вардыр. Буларын чоху, һәтта мүәсир әдәбийһәтдә параллел оларак ишләдиләр. Мисал үчүн Менделеев системиндә сыра нөмрәләри 57 илә 72 арасында олан элементләрин адыны көстәрмәк олар. Мүәсир кимя әдәбийһәтинда (рус вә Аврона дилләриндә) бу элементләр групу, ән азы, ики истилаһ илә көстәриләр. Мәсәлән, рус кимя әдәбийһәтинда: „редкие земли“ вә „лантаниды“. Булардан биринчиси кимяда флакстон дөврү истилаһларының ән әнәләрини әкс этдирир вә бүкүн яныш һесаба олунамалыдыр. Икинчи истилаһ исе, һәмми элементләрини электрон өртүкләрини гурулушу мүәййән әдилдикдән сонра мейдана чыхмышдыр. Рус әдәбийһәтинда һәр ики истилаһын параллел оларак ишләдилмәси, рус кимя әдәбийһәтиның бөйүк тарихә малик олмасы илә изаһ әдилә биләр. Биз Азәрбайҗан дилиндә бу нөв истилаһлары илк дәфә гәбул әтдидимиз үчүн, мәфһумун мүәсир мәнасыны ифадә әдән истилаһы көтүрмәлиһик. Буна көрә дә, зәһнимизчә, һазырда ишләтдидимиз вә „редкие земли“ истилаһының азәрбайҗанча гаршылығы олан „надир торнаг элементләри“ истилаһына һеч бир лүзүм йохдур. Ери кәлмишкән ону да гейд әтмәк ләзымдыр ки, „надир торнаг элементләри“ русчадан „редкие земли“ сөзүнүн чох яныш тәрчүмәсидир. Бу элементләрин торнага һеч бир мүнәсибәти йохдур.

2. Юхарыда көстәрдидимиз кими әйни объект вә һадисәни ифадә әдән бир нечә истилаһын параллел оларак ишләдилмәси рус дили кими бөйүк әлми тарихә малик олан дилләр үчүн ади һадисәләрдән биридир. Белә истилаһ—синонимләр дилә мүхтәлиф йолларда дахил олур; һансы йолла олурса-олсун, дилә дахил олмуш бу истилаһ-синонимләр чох вахт дилдә галыр вә параллел оларак ишләдиләр. Үмумийһәтлә синонимләрин дилин зәһкиһийи чәһәтдән бөйүк әһәмийәти олдуғуну тәсдиг әтмәмәк олмәз. Лакин истилаһ сәһәсиндә, истилаһ-синонимләр гаршылығы төрәдир вә әлми мәфһумларын һәр ердә мүәййән вә гәт'и мәнада алашылмасыны чәтһиләшдирир.

Азәрбайҗан дилиндә истилаһ дүзәлдәркән белә синонимләрә олан мүнәсибәт мәсәләси һәлл әдилмәлидир. Рус дилиндә вә башга дилләрдә олдуғу кими биздә дә истилаһ-синонимләр олмалыдырмы вә я мүәййән бир әлми мәфһуму, һадисәни вә объект ифадә әдән тәкчә бир истилаһла кифайәтләнмәк олар? Зәһнимизчә истилаһ-синонимләрдән, мәфһуму даһа дүзкүн ифадә әдән, долғун мәналы тәкчә бирини гәбул әтмәк ләзымдыр. Юхарыда көстәрдидимиз, „редкие земли“ вә „лантаниды“ синонимләриндән яныш икинчи истилаһы—„лантанидләр“ гәбул әтмәклә кифайәтләнмәк олар.

Рус дилиндә Al_2O_3 маддәсини көстәрмәк үчүн „глинозем“ вә „окись алюминия“ кими ики синоним вардыр. Биз гәбул әтдидимиз кимя истилаһларында һәр ики истилаһы—кил торнаг (?) вә алүминиум-оксид (алүминиум оксиди) ишләдилдик.

Буна әһтијач вардырмы? Әлбәтдә йохдур, чүнки „алүминиум оксиди“ илә янаш „кил торнаг“ кими яныш вә лүзүмсуз бир синоними гәбул әтмәк, истилаһларымыза һеч бир үстүнлүк вермир.

Русчада параллел оларак ишләдилән „металлоиды“ вә „неметаллы“ истилаһ-синонимләрин һәр икиси „металлоидләр“ вә „гейри-металлар“ шәклиндә кимя истилаһларына дахил әдилмишдир. Буна да әһтијач йохдур. „Гейри-металлар“ истилаһы, мәфһуму мүәсир мәнасында даһа дүзкүн ифадә әтдидилән, кимя әдәбийһәтинда яныш бу истилаһ сахланамалыдыр. Йүзләрдә башга белә мисал көстәрмәк олар. Әйни һал әлми башга сәһәләриндә, хусусән кеоложи сәһәсиндә анд олан истилаһларда да нәзәрә чаршыр.

3. Кимяда кимйәви маддәләрдән чохунун бу вә я башга номенклатура системиндә уйғун оларак гәбул әдилмиш, тә'бири чәһәсә, әлми адындан башга, бир дә техники ады вардыр. Техника вә тәсәррүфатда ишләдилән бир сыра кимйәви маддәләрин ики адла—әлми вә техники адларла—көстәрилмәси, рус вә Аврона дилләри үчүн үмуми һадисәдир. Белә адлар, юхарыда көстәрилән мәнада синоним һесаба олуна билмәз. Әлми ад, маддәнин мүәййән вә сабит тәркиби нәзәрә алынараг верилр вә, әдәтән кимйәви саф маддә үчүн доғрудур. Техники ад исе, истеһсалатда аз-чоһ кениш сурәтдә тәтбиг олунаш вә әсас күтләси әлми адла көстәрилән бир вә я бир нечә маддәдән ибарәт сәнае мәһсулуна верилр. Мәсәлән: „калсиум-оксиди“ (калсиум-оксид) вә әһәнк истилаһлары беләдир. Биринчиси—әлми, икинчиси—техники истилаһдыр. „Мис-сулфат“ вә „көйдаш“, „дәмир 2-сулфат“ вә „заг“ истилаһлары да буна бир мисал ола биләр вә и. а. Изаһ әдилдийи кими буларын синоним һесаба әтмәк олмәз, чүнки әлми вә техники адларын ифадә әтдиди мәна мүхтәлифдир. Кимйәви маддәләрини техники адларының һамысының дилиндә олмасы вәчибдир. Бөйүк гуручулуғ илләриндә Республикамызда бир чоһ кимя истеһсалы сәһәләри вә кимя сәнаеи мәһсулларының ишләдән мүәссәсәләр ярадылмышдыр. Белә мәһсуллар кениш сурәтдә кәнд тәсәррүфатында ишләдиләр. Бу мүәссәсә вә тәсәррүфат сәһәләриндә истеһсал әдилән вә ишләдилән маддәләрин азәрбайҗанча ады—истилаһлар яранмыш вә яранмагдадыр. Кимя истилаһларымыз кенишләндирмәк ишиндә гейд әдилән мүәссәсәләрин техники лексиконундан истифадә әдилмәлидир.

4. Башга сәһәләрдә олдуғу кими, кимя истилаһлары сәһәсиндә дә, бәзи уйғунсузлуғларын сәбәби, һәрфи тәрчүмәчиликдир. Һазырда ишләтдидимиз бир сыра истилаһ вардыр ки, һәрфи тәрчүмәнин мәһсулу һесаба олунамалыдыр.

Мисал үчүн буларын көстәрмәк олар:

Русча

Биздә ишләдилр

Взвеси
Глинозем
Железняк
Горькая соль
Горный воск
Хвосты металлургических заводов
Серпный цвет
Спайность
Струя
Кубовые крашения
Топливо пылевидное

Асылы һалда оланлар
Кил торнаг
Дәмир дашы
Ачы дуз
Дағ муму
Металлуржи заводларының гуйруғлары
Күкүрд чичәйи
Битишкәлиһ, япышма
Ахын
Куб боянамасы
Тоз һалында яначағ

Белә мисаллардан хейли чоһ көстәрмәк олар. „Кил торнаг“ кими әлиндә мәнасыз тәрчүмә илә бирликдә, һәрфи тәрчүмә нәтичәси оларак яныш вә я лүзүмсуз истилаһлар чохдур.

Гәмини истилаһлардан бир характер мисал оларак „железняк—дәмир дашы“ны көтүрәк.

Рус дилиндә „железняк“ сөзү тәк ишләнмәз вә тәкликдә мәнасыздыр, чүнки мүәййән бир объект көстәрмир. Бир сыра дәмир минералларының адына дахил олан бу сөз русчада сифәтлә бирликдә „Магнитный железняк“, „Красный железняк“, „Бурый железняк“ вә и. а. шәклиндә ишләдилр. Буна көрә дә азәрбайҗан дилиндә тәрчүмә

эдилдикдә я сифәтлә бирликдә „Магнитли дәмйр филизи“, „Гырмазы дәмйр филизи“, „Гонур дәмйр филизи“ шәклиндә гәбул эдилмәли вә я, даһа үмуми олан „магнетит“, „һематит“, „лимонит“ шәклиндә гәбул эдилмәлидир.

5. Бу вахта гәдәр кимья истилаһлары тәртиб эдилдикдә, бирләшмәләрин, бу вә я башга системә уйғун олараг адларыны мүййәнләшдирмәйә әсас фикир верилмишдир. Газырда ишләтдийимиз номенклатура шток системинә (гейри-үзви бирләшмәләр) әсасланыр. Этираф әтмәк лазымдыр ки, бу номенклатура системинин инкар олунамаз үстүлүкләри вардыр вә дүня кимья әдәбийятында кетдикчә кениш ертутмаға башлайыр. Рус кимья әдәбийятында ән чох Авропа дилләриндән тәрчүмә эдилмиш әдәбийятда, шток номенклатурасы системинә рәайәт олунаур. Оржинал әдәбийятда, рус номенклатурасы илә янашы олараг, шток номенклатурасы системинин айры-айры элементләри ишләдилир. Алман дилинин гурулушу чәһәтдән чох мүнәсиб олан бу номенклатура системи, башга дилләрә тәтбиг олунауда һәмин дилләр грамматика гайдаларына табе эдилир. Беләликлә дилин руһилә аз чох уюшур вә чүмлә ичәрисиндә баяғылыг төрәнмәсинин гаршысы алынаур. Башга дилләрдән алынаур кәлмәләри—истилаһлары дилин гайдасына табе әтмәк, дилин руһилә уюшдурмаг кими чох кәзәл ән'әнәйә малик олан рус дили, шток номенклатурасы системини тәтбиг әдәркән бу ән'әнәдән айрылмыр.

Рус кимья әдәбийятында, шток системинин тәләб әтдийи кими, „Феррум сулфат“ вә я „Железо-сулфат“ дейилмир, „Сулфат железа“ дейилир. Енә дә бу номенклатура системинин элементләрини тәтбиг эдиркән, дилин хүсусийәтини нәзәрә алмаг сайәсиндә рус кимья әдәбийяты „Натрий хлорид“ әвәзинә „Хлорид натрия“, „Калий нитрат“ әвәзинә „Нитрат калия“, „Купрум (медь) сулфат“ әвәзинә „Сулфат меди“ ишләдилир. Буну дилин руһу тәләб эдир. Белә олмадыгда чүмлә тәртибаты эчайиб шәкил алыр. Зәһнимизчә шток номенклатурасы системинә олан мүнәсибәтимиз мәһз бу мәнада дәйишмәлидир.

Биз, шүбһәсиз, гәбул әтдийимиз номенклатура системини һәр һансы башга бир системлә әвәз әтмәк иддиасында дейилик. Иш, системдә дейил, һәр һансы бир систем үзрә номенклатура гәбул әтдикдә истилаһларымызы дилимизин хүсусийәтинә уюшдурмагдадыр. Бизчә „Хлорид-натриум“ әвәзинә „Натриум хлориди“, „Дәмйр 2-сулфат“ әвәзинә „Иквивалентли дәмйр сульфаты“, „Мис-сулфат“ әвәзинә „Мис сульфаты“ вә и. а. ишләтмәк даһа яхшыдыр. Белә олдугда, истилаһ дилимизин грамматикасына табе эдиләр, буна кәрә дә ишләдилдийи чүмләннин үмуми гурулушу вә аһәнкинә даһа чох уйғун кәләр.

Мараглы бурасыдыр ки, бир сыра һалларда дил өз күчүнү кәстәрәрәк истилаһы кәстәрилән истигамәтдә дәйишир. Мәсәлән, биз, адәтән „натриум-һидроксид“ дейил, „натриум һидроксида“, „мис сулфат“ дейил, „мис сульфаты“ вә и. а. дейирик.

6. Бу вахта гәдәр мұзакирәдән кечмиш, гәбул вә чап эдилмиш кимья истилаһлары сайча чох мәһдуддур вә кимьянын һәтта ән әсас саһәләрини белә тамамилә әһәтә әтмир. Бундан башга, биздә кимья тәһсилни хейли кенишләшмишдир. Али мәктәпләрин дәрә планларына бир сыра ени кимья фәннләри—радио-кимья, кристаллокимья, кеокимия, физики-кимйәви анализ үсуллары, үмуми, үзви вә физики кимьянын бир чох хүсуси бәһсләри вә саирә дахил эдилмиш, Азәрбайчан дилиндә кимьядан әлми әсәрләр, диссертасиялар язылмаға башланмышдыр. Кимьянын

бүтүн саһәләрини әһәтә әдән истилаһларымыз чатышмадығы үчүн мәктәб мұәллимләри вә кимья ад әсәр язан мұәллипләр бәзи истилаһлары истәдикләри кими ишләдиләр. Буна кәрә дә кимья истилаһлары саһәсиндә гаршыда дурап ән яхши вәзифәләрдән бири, чатышмап истилаһлары яратмаг, онлары мұзакирә әтмәк вә рәсмиләшдирмәкдир.

Бул китап 1949 йили 11/IV кунлари чыгарылган. Китап 10 бетлик. 1000 дан ашыгы тираж. 1949 йили 11/IV кунлари чыгарылган. Китап 10 бетлик. 1000 дан ашыгы тираж. 1949 йили 11/IV кунлари чыгарылган. Китап 10 бетлик. 1000 дан ашыгы тираж.

МҮНДӘРӘЧӘ

Я. Б. Гәдимов—Манчанаг дэзкаһларының электрик интигалы нәзәрийә- синә даир бә'зи мәсәләләр	3
Ф. М. Әфәндиєв, С. А. Зак—Нефт яғларының люминисцент хәссәлә- ринин өйрәнилмәси	19
И. Р. Сәлимханов—Алюминиум оксидинин парчаланмасы вә ондаки силиснумун сүр'әтлә тә'йини әдилмәси үсулу	28
Ч. М. Хәлилов—Талыш палеокен чөкүнтүләринин ени фораминифера нөвләри	33
С. Ф. Гусейнов—Фосфор күбрәләринин памбыг лифләринин кейфий- йәтнинә тә'сири	50
М. Гасымов—Галиб ленинизм фәлсәфәсинин ярадычы характери һаг- гында	58
С. М. Газиев, Т. И. Голубкина—Бир күп гәбри һаггында	74
Һ. Әфәндиєв—Кимя истилаһларымызын бә'зи мәсәләләри һаггында	87

СОДЕРЖАНИЕ

Я. Б. Кадымов—Некоторые вопросы, относящиеся к теории электро- привода станков-качалок	3
Ф. М. Эфендиев и С. А. Зак—Изучение люминесцентных свойств нефтяных масел	19
И. Р. Селимханов—Ускоренный метод разложения гливозема для оп- ределения в нем кремнезема	28
Д. М. Халилов—О фауне фораминифер палеогеновых отложений Та- лыша	33
С. Ф. Гусейнов—Влияние фосфорных удобрений на качественное из- менение волокна хлопчатника	50
М. Касымов—О творческом характере философии победившего лени- низма	58
С. М. Казиев, Т. И. Голубкина—Об одном кувшинном погребении	74
Г. Эфендиев—Некоторые вопросы нашей химической терминологии	87

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Подписано к печати 11/IV 1949. Печ. листов 5³/₄+1 вкл. Уч.-авт. лист. 10. Тип. зн. в
1 печ. листе 68.928. ФГ 01088. Заказ № 232. Тираж 700.

Управление по делам полиграфии и издательства при Совете Министров
Азербайджанской ССР.
Типография „Красный Восток“. Баку, ул. Ази Асланова, 80.